

s e m i n a r a i

Sudarē A. Jokūbaitis ir T. Sodeika

UDK 009(474.5)
SE66

SEMINARAI, 2001
Straipsnių rinkinys

Redagavo R. Rybelienė (lietuvių k.) ir J. Steponaitis (anglų k.)
Maketą L. Giriūnienės
Viršelio dailininkė L. Tulytė
Atviros visuomenės kolegijos užsakymu išleido „Strofos“ leidykla
Spausdino IĮ Petro ofsetas, Žalgirio g. 90, LT-2600 Vilnius

ISBN 9986-751-53-5

© Atviros visuomenės kolegija, 2002

TURINYS

Pratarinė	5
EVALDAS NEKRAŠAS Pozityvizmo samprata The Concept of Positivism	7
ARTŪRAS ROŽENAS Smithas ar Schmolleris po Seno? Smith or Schmoller after Sen?	19
ZENONAS NORKUS Pirmenybių endogenizacijos problema racionalaus pasirinkimo teorijoje The Problem of Endogenization of Preferences in Rational Choice Theory	29
AURELIJA DAGILYTĖ Subkultūrinio tapatumo galimybės ir grėsmės Subcultural Identity: Possibilities and Dangers	69
ALVYDAS JOKUBAITIS Moralės objektyvumo problema: Ronaldo Dworkino argumentas The Problem of Objective Morality: Ronald Dworkin's Argument	81
ARTŪRAS DUDOITIS Dvi praktinio racionalumo sampratos: Aristotelis ir Kantas Two Concepts of Practical Rationality: Aristotle and Kant	93

10. Schmoller G. *Historisch-ethische Nationalökonomie als Kulturwissenschaft*. Marburg: Metro-polis-Verlag, 1998.
11. Sen A. *Choice, Welfare, Measurement*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982.
12. Sen A. Maximization and the Act of Choice // *Econometrica*, 1997, vol. 65 (4), p. 745–780.
13. Sen A. *On Ethics and Economics*. Oxford: Blackwell, 1987.
14. Shionoya Y. A Methodological Appraisal of Schmoller's Research Program // P. Koslowski (ed.). *The Theory of Ethical Economy in the Historical School*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 1995, p. 57–78.
15. Slesnick D. T. Empirical Approaches to the Measurement of Welfare // *Journal of Economic Literature*, 1998, vol. 36 (4), p. 2108–2165.
16. Sugden R. Welfare, Resources and Capabilities: A Review of *Inequality Reexamined* by Amartya Sen // *Journal of Economic Literature*, 1993, vol. 31 (Dec), p. 1947–1962.
17. Swedberg R. Major Traditions of Economic Sociology // *Annual Review of Sociology*, 1991, vol. 17.
18. Walsh V. Smith after Sen // *Review of Political Economy*, 2000, vol. 12 (1), p. 5–26.
19. Winkel H. *Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977.

Seminarai, 2001
sud. A. Jokubaitis ir T. Sodeika,
Vilnius: Strofa, 2002

PIRMENYBIŲ ENDOGENIZACIJOS PROBLEMA RACIONALIAUS PASIRINKIMO TEORIJOJE

The Problem of Endogenization of Preferences in Rational Choice Theory

Zenonas Norkus

This article offers a survey and critical discussion of the work on the problem of endogenization of preferences in neoclassical economics (Gary Stanley Becker) and in sociological Rational Choice Theory (RCT; Hartmut Esser, Siegwart Lindenberg). In the first part, the basic logic of the explanation of behavior in RCT and the traditional concept of the division of labor in economics, sociology, and psychology are revealed. According to this concept, preferences are exogenous variables in the economic explanation. For methodological reasons, they are considered parametric.

In the second part, the essentials of Becker's new theory of consumer choice are treated. In this theory, consumer behavior is described as household production maximizing the utility function, which is the same and unchanging for all people. Becker's theory explains the variation in behavior, which traditional consumer choice theory ascribes to differences and changes in preferences (i.e., utility functions), as being due to differences in the technology of household production and in personal capital.

The third part starts with a presentation of some influential ideas in sociological theories of action: the role theory of action and Robert Merton's theory of deviation, which distinguishes between cultural goals and the institutionalized means of human action. These ideas are used by Esser and Lindenberg to construct the concept of the social production function, which generalizes the neoclassical economic concept of the production function, and to develop a sociologized version of Becker's universal productionism. The differences and variations in behavior, which traditional rational choice theory ascribes to differences in preference (utility functions), are explained by Esser as due to differences and changes in the social production functions and in the resources of the actors.

The concluding fourth part presents an assessment of all this work, using as a framework Larry Laudan's theory of scientific growth. In this assessment, the topic of conceptual progress and that of empirical progress in the development of a research tradition are distinguished. In Becker's case, the research tradition in question is that of neoclassical economics. Esser and Lindenberg set for themselves the much more ambitious goal of resurrecting the classical tradition of unified social science, which goes back to Adam Smith and ended with its dissolution into the mutually hostile disciplines of neoclassical economics and sociology at the beginning of the 20th century.

In both cases, considerable conceptual progress is achieved. In Becker's case, this progress consists of securing methodological autarchy for neoclassical economics. In that of H. Esser and S. Lindenberg, it consists of creating a vocabulary that allows for interdisciplinary dialog between the two alienated research traditions (neoclassical economics and sociology). However, this progress is achieved only at the expense of creating new conceptual problems. The postulate of the universal stable utility function means that in RCT behavior is not explained on the basis of the subjectivist concept of preference (want) but rather on that of the objectivist one of need. Esser's lack of attention to the philosophically important distinction between wants and needs is criticized as displaying the conceptual and empirical difficulties which every theory of needs is bound to meet. Both ways of endogenizing preferences succeed in achieving empirical progress by broadening the scope of RCT. However, in predicting behavioral (micro) and social (macro) phenomena they still lack clear-cut successes different from those achieved by older versions of RCT (working without the concept of the social production function) or by alternative psychological, sociopsychological, and sociological theories.

Also presented are the arguments of those partisans of sociological RCT who (Karl-Dieter Opp, Jürgen Friedrichs) argue against the necessity of discovering ultimate needs, wants, or goals for a methodologically sound empirical application of Rational Choice Theory and who (Michael Héchter, Edgar Kiser) propose alternative theoretical solutions to the problem of motivational presuppositions in sociological RCT.

IVADAS

Straipsnio antraštė kai kam gali pasirodyti ezoterinė, tačiau drįsčiau pradėti teiginiu, kad jame nagrinėjama problema tokia nėra. Ypač jeigu atsižvelgsime į Alviros visuomenės kolegijos deklaruojamą tikslą — skatinti tarpdisciplininius tyrimus. Nagrinėjama problema yra savotiškas mazgas, kuriame susipina ekonomikos, sociologijos ir psichologijos mokslų pažintiniai interesai. Todėl jos sprendimų analizė leidžia išryškinti pamatinius skirtingų socialinių mokslų kooperacijos sunkumus ir tarpdisciplininio dialogo strategines alternatyvas.

„Pirmenybės“ (arba „preferencijos“) yra ekonomikos mokslo (o kartu ir racionalaus pasirinkimo teorijos) vartojamas terminas, kurio atitikmuo psichologo žodyne yra „norai“ bei „poreikiai“, o sociologo — „interesai“. Ekonomistų sprendimas įsivesti savo techninį terminą tiems dalykams įvardyti

(o ne pasinaudoti kuriuo nors jau esančiu mokslo kalbinėje apyvartoje) atspindi tam tikrą metodologinę nuostatą — kiek galima atsiriboti nuo klausimų apie tais terminais įvardijamų dalykų „natūrinę“ prigimtį, perduoti juos kitų mokslų kompetencijai, o kartu užimti neutralią poziciją tam tikrų sociologų ir psichologų ginčų atžvilgiu. Toks metodologinis sprendimas būdingas šiuo metu ekonomikos moksle dominuojančiai neoklasikinei ekonomikos paradigmai, kurios pagrindas ar branduolys yra racionalaus pasirinkimo teorija (toliau RPT). Neoklasikinės ekonomikos modeliuose (aiškinimuose) pirmenybės visada yra nepriklausomas kintamasis. Tai reiškia, kad neoklasikinė ekonomika niekada neklausia, kodėl veikėjų norai yra tokie, kokie jie yra, ir kodėl jie kartais pasikeičia. Be to, savo aiškinimuose ekonomistai daro prielaidą, kad šio kintamojo reikšmė yra parametrinė, t. y. pastovi, nekintama. Kad būtų trumpiau, ekonomistai visa tai išreiškia vienu žodžiu, sakydami, kad pirmenybės jų aiškinimuose yra „egzogeninis“ kintamasis¹.

Pirmojoje straipsnio dalyje detaliau nušviesiu šią ekonominio elgesio aiškinimo logiką, pagrindus, kuriais ekonomistai grindžia savo sprendimą atsiriboti nuo pirmenybių aiškinimo problemos, taip pat kainą bei nepatogumus, kuriuos dėl to tenka patirti. Svarbiausią iš tų nepatogumų būtina nurodyti neatidėliojant: tol, kol RPT atsiriboja nuo pirmenybių aiškinimo problemos, ji negali pretenduoti į universalios elgesio teorijos statusą. Tai reiškia, kad, laikydama pirmenybes egzogeninėmis, RPT pati viena gali paaiškinti tik tuos elgesio pokyčius, kurių priežastis nėra pirmenybių pakitimai.

Daugiausiai dėmesio savo straipsnyje skirsiu kai kurių ekonomikos teoretikų ir į RPT perspektyvą orientuotų sociologų bandymams įveikti šį racionalaus pasirinkimo teorijos konstitucinį defektą. Tai ir yra „pirmenybių endogenizacijos“ problema, minima straipsnio antraštėje. Galima išskirti dvi šios problemos sprendimo strategijas. Pirmoji jų aptariama antrojoje straipsnio dalyje. Ją reprezentuoja amerikiečių ekonomisto, 1992 m. Nobelio premijos laureato Gary'o Stanley'o Beckerio darbai, kuriuose dėstoma RPT versija, pagrindžianti ekonomikos mokslo sampratą, dažnai vadinamą

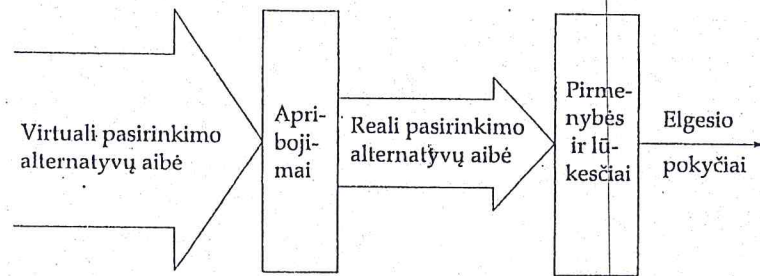
¹ Autoritelingame Davido Pearce'o šiuolaikinės ekonomikos terminų žodyne „egzogeninio“ kintamojo sąvoka apibrėžiama taip: „Tai kintamasis, kurio įvertis nėra determinuotas ekonominiame modelyje, tačiau atlieka vaidmenį determinuojant endogeninius kintamuosius. Taigi egzogeninis kintamasis yra aiškinamasis kintamasis (t. y. jo vieta dešinėje lygties pusėje), tačiau niekada modelyje nebūna priklausomu kintamuoju.“ Žr.: Pearce D. W. (ed.) *The Dictionary of Modern Economics*. Rev. ed. London: Macmillan, 1983, p. 144. Plačiau apie egzogeninius veiksnius neoklasikinėje ekonominėje teorijoje žr.: Hartley K. *Exogenous Factors in Neo-Classical Microeconomics* // Himmelstrand U. (ed.) *Interfaces in Economic and Social Analysis*. London: Routledge, 1992, p. 51–73; Klamer A. *Exogenous Factors in Neo-Classical Macroeconomics* // *Ibidem*, p. 74–91.

„ekonominio imperializmo“ vardu. Trečiojoje straipsnio dalyje nagrinėsiu kitą pirmenybių aiškinimo problemas sprendimą, kurį plėtoja du stambūs šiuolaikinės sociologijos teoretikai – vokiečių kilmės olandų sociologas Siegwartas Lindenbergas ir vokiečių sociologas Hartmutas Esseris. Jų pateikiamoje RPT versijoje G. S. Beckerio koncepcija jungiama su kai kuriomis klasikinėmis sociologinių teorijų idėjomis. Baigiamojoje (ketvirtojoje) straipsnio dalyje pateiksiu abiejų strategijų vertinimą jų conceptualinio ir empirinio pažangumo požiūriu.

Taigi straipsnyje pateikiama sociologijos, ekonomikos, o iš dalies ir psichologijos tarpdisciplininio bendravimo keblumų analizė, sutelkta į vieną specialią problemą. Norvegų filosofas ir politologas Jonas Elsteris vienos savo knygų², kurioje analizuojama technikos pokyčių aiškinimo problema, antraštę *Explaining Technical Change* papildė paantrašte: *A Case Study in the Philosophy of Science*. Truputį pagedaguota (*A Case Study in the Philosophy of Social Science*), ši paantraštė gerai tiktų ir šio etiudo žanrui nusakyti.

PAGRINDINIAI INDIVIDUALAUS ELGESIO AIŠKINIMO RPT LOGIKOS BRUOŽAI

Principinę individualaus elgesio aiškinimo RPT schemą vaizdžiai pateikia ką tik minėto autoriaus siūlomas „dviejų filtrų“ modelis³.

1 pav.

Šis modelis stebimą individo elgesį vaizduoja kaip tam tikro dviejų pakopų atrankos (selekcijos) proceso padarinį. Šio proceso išeities taškas yra

² Žr.: Elster J. *Explaining Technical Change: A Case Study in the Philosophy of Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

³ Ši schema suvaizdina J. Elsterio pateikiamą grynai verbalinį to modelio aprašymą. Žr.: Elster J. *Socialinių mokslų elementai*. Vilnius: Vaga, 2000, p. 17–18.

visos logiškai neprieštarinčiai mąstomos (taigi virtualios) tam tikro veikėjo elgesio alternatyvos. Ne visos logiškai galimos alternatyvos yra realiai galimos. Apribojimai yra tie situacijos bruožai, kurie iš virtualios elgesio galimybių aibės išskiria realiai galimų šioje situacijoje alternatyvų aibę. Antai jeigu Jonas yra pirkėjas parduotuvėje, tai realią Jono pasirinkimo galimybių aibę apibrėžia, viena vertus, prekių asortimentas toje parduotuvėje, o kita vertus – Jono piniginės storis arba biudžeto dydis. Tą aibę sudaro visi įmanomi prekių deriniai, kurie sutelpa į Jono biudžetą. Tačiau tam, kad pasakytume, ką gi Jonas pirsks, turime žinoti, koks yra antrasis filtras – Jono turima informacija apie pasirinkimo galimybes, akumuliuota jo lūkesčiuose bei nuomonėse, ir jo pirmenybės (norai). Šis „filtras“ iš realių pasirinkimo galimybių išskiria vieną, kuri ir yra stebimas individo elgesys.

Taigi RPT individualų elgesį laiko funkcija

$$B = f(A, L, P), \quad (1)$$

kurios argumentai yra apribojimai (A), lūkesčiai (L), pirmenybės (P). Ši išraiška rodo, kad stebimus individo elgesio pakitimus gali lemti arba objektyvios elgesio situacijos (t. y. apribojimų), arba subjektyvaus jos vaizdo (t. y. lūkesčių arba nuomonių), arba veikėjo pirmenybių pokyčiai, arba ir viena, ir antra, ir trečia. Elgesio pokyčių aiškinimas labai supaprastėja, jeigu tariame, kad subjektyvus situacijos vaizdas atitinka objektyvią situaciją, o menkiausi elgesio galimybių pokyčiai momentaliai ir be jokių informacijos paieškos ir analizės kaštų tučtuojau atsispindi veikėjo lūkesčiuose. Tai yra vadinamoji „išsamios informacijos“, „visažinystės“ ar „tobulo racionalumo“ prielaida, daroma daugeliu atvejų taikant RPT neoklasikinėje ekonomikoje.

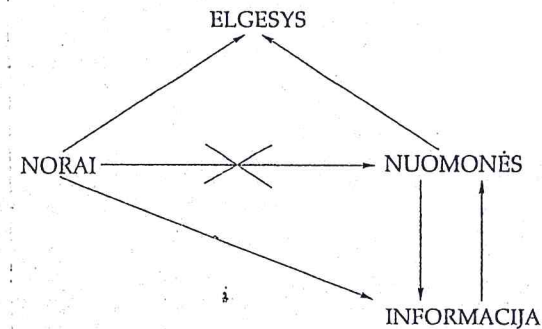
Individualaus elgesio pokyčių aiškinimo uždavinys pasidaro dar paprastesnis, jeigu darome dar vieną prielaidą: veikėjo pirmenybės nesikeičia. Ši prielaida gali būti suformuluota ir kitokiais, techniniais terminais: veikėjo naudos funkcija nesikeičia, yra pastovi. Naudos funkcija yra ne kas kita, kaip matematinė veikėjo pirmenybių tvarkos išraiška. Naudos funkcija $U = u(x)$ egzistuoja, jeigu tos pirmenybės atitinka tam tikras minimalias formalias sąlygas, kurių svarbiausioji yra tranzityvumas. Šios funkcijos argumentai yra pasirinkimo alternatyvos x_1, x_2, \dots, x_n , o reikšmės – naudos indeksai. Tie indeksai priklausomai nuo formalų sąlygų, kurias atitinka (arba ne) veikėjo pirmenybės, pobūdžio gali būti ordinaliniai arba kardinaliniai dydžiai. Tarus, kad veikėjas yra išsamiai informuotas, naudos funkcijos argumentų sritis sutampa su veikėjo realia pasirinkimų aibe, kurią iš virtualios pasirinkimų aibės išskiria apribojimai A. Padarę abi minėtąsias prielaidas, išraišką (1) galime pakeisti naudos funkcijos išraiška

$$U = u(x), \quad (2)$$

o veikėjo elgesį aiškinti kaip tos naudos funkcijos maksimizavimą: veikėjas pasirenka tą veiksmą iš realios pasirinkimų aibės, kurio naudos indeksas yra didžiausias. Kol galioja išsamios informacijos ir naudos funkcijos pastovumo prielaida, elgesio pokyčių priežastimi gali būti laikomi tik apribojimų (objektyvios situacijos) pokyčiai. Kalbant pateiktosios schemos terminais, tarę, kad antrasis filtras nesikeičia, elgesio pokyčius galime sieti tik su pirmojo filtro pakitimais. RPT rėmuose hipotezės, elgesio pokyčius aiškinančios realios pasirinkimų aibės pakitimais, turi euristinę pirmenybę hipotezių, tuos pokyčius aiškinančių veikėjo lūkesčių ar naudos funkcijos (norų, pirmenybių) pakitimais, atžvilgiu.

Abi ką tik aptartos elgesio aiškinimų RPT prielaidos — išsami informacija ir pirmenybių pastovumas — nėra vienodai esminės. Išsamios informacijos prielaidos galima atsisakyti ir kartu endogenizuoti nuomones, pačios RPT sąvokomis paaiškinant jų darybą ir kaitą. Išsamios informacijos atsisakymas reiškia, jog atsižvelgiama į tą aplinkybę, kad objektyvios situacijos pokyčiai automatiškai ir savaime neatsispindi subjektyviame situacijos vaizde. Tai įvyksta tik tuo atveju, jeigu veikėjas ieško, renka informaciją, ją analizuoja ir iš kelių alternatyvių hipotetinių subjektyvaus situacijos vaizdo modifikacijų pasirenka tą, kuri geriausiai atitinka pasikeitusią jo duomenų bazę. Kaip rodo 2-asis paveikslas, kurį galima suprasti ir kaip antrojo filtro vidinės sandaros vaizdą⁴, racionalus veikėjas turi vienu metu spręsti tris optimizacijos problemas: 1) nuspręsti, kuri elgesio alternatyva yra geriausia jo turimų nuomonių apie situaciją požiūriu; 2) išsiaiškinti, kurios nuomonės apie situaciją yra optimalios atsižvelgiant į turimus duomenis; 3) nuspręsti, ar jo turimas informacijos kiekis yra optimalus. Tas kiekis priklauso, viena vertus, nuo veikėjo norų — nuo to, kokią reikšmę jam turi sprendimas, kuriam parengti tarnauja informacijos rinkimas ir analizė, kiek jis rizikuoja prarasti apsisprendęs be papildomos informacijos rinkimo ir analizės. Kita vertus, tas kiekis priklauso nuo jo nuomonių apie tai, kokia tikimybė, kad surinkta nauja informacija privers jį pakeisti jau turimas nuomones, ir kokie bus tos informacijos kaštai.

⁴ Kiek modifikuotą pateikiu jį pagal: Elster J. *Socialinių mokslų elementai*, p. 33. Kryžmai perbraukta strėlė rodo, kad norai daro ir tiesioginę įtaką nuomonėms (tai yra vadinamasis *wishful thinking*) ir kad tokia nuomonių daryba yra iracionali.

2 pav.

Iš tikrųjų naujos informacijos rinkimas ir analizė reikalauja tam tikrų sąnaudų. Tai visų pirma laiko sąnaudos. Laikas, sugaištas informacijos rinkimui ir analizei, apskritai gali būti panaudotas ir kitaip. Ta nauda, kurios negavome laiką ir kitus išteklius sunaudoję informacijos rinkimui, parodo, kokie yra tos informacijos kaštai. Jie pasiteisina tik tuo atveju, jeigu tyrimo veikla leidžia rasti sprendimą, kurio nauda yra ne tik didesnė už sprendimo, priimto be papildomos informacijos rinkimo ir analizės, naudą, bet ir padengia informacijos kaštus. Priešingu atveju jos rinkimas ir analizė yra tuščias išteklių švaistymas. Kaip teigia vadinamoji informacijos ekonomika, naują informaciją rinkti ir analizuoti racionalu tik tol, kol jos ribinė nauda pranoksta jos ribinius kaštus. Taigi, RPT požiūriu, racionalus veikėjas ir savo tiriamajame ar pažintiniame elgesyje vadovaujasi naudos maksimizavimo principu.

Bent kiek detalesnė nuomonių darybos ir kaitos aiškinimo RPT rėmuose konceptualinių ir empirinių problemų analizė nėra šio straipsnio tema⁵. Pakanka konstatuoti, kad šiuo klausimu RPT turi ką pasakyti. Nuomonės RPT rėmuose gali būti ir priklausomu, ir nepriklausomu kintamuoju. Kaip yra su pirmenybėmis? Ar RPT priemonėmis įmanoma paaiškinti pačios naudos funkcijos pokyčius? Tradicinis ekonomistų požiūris šiuo klausimu gali būti suformuluotas taip: ekonominio aiškinimo rėmuose *de gustibus non est disputandum*. Naudos funkcijos pastovumas yra absoliučiai būtina kiekvieno ekonominio aiškinimo prielaida. Jeigu veikėjų elgesio pokyčiai aiškinami veikėjų pirmenybių (naudos funkcijos) pokyčiais, toks aiškinimas

⁵ Apie ekonominę informacijos teoriją žr.: Hirshleifer J., Riley J. G. *The Analytics of Uncertainty and Information — An Expository Survey // Journal of Economic Literature*, 1979, vol. 17, p. 1375–1421; Marschak J. *Economic Information, Decision, and Prediction*, vol. 2. Boston: D. Reidel, 1974.

neoklasikinės ekonomikos požiūriu yra jau nebe ekonominis, bet sociologinis ar psichologinis.

Draudimą elgesio pokyčius aiškinti pirmenybių pokyčiais ekonomistai pagrindžia metodologiniu argumentu. Jeigu atsisakome prielaidos, kad naudos funkcija nekinta, tai elgesio aiškinimai ir prognozės empiriškai nekontroliuojamos, t. y. falsifikuojamos. Jeigu ekonomistas nebūtų suvaržytas šio draudimo, tai stebėdamas numatyto ir faktiškai stebimo elgesio neatitikimą jis visada galėtų jį paaiškinti tuo tarpu įvykusių veikėjo pirmenybių pasikeitimu. Taigi be pirmenybių nekintamumo ar parametriškumo prielaidos RPT neturėtų empirinio turinio. Elgesio pokyčių ir jų kolektyvinių pasekmių aiškinimus pirmenybių pokyčiais ekonomistai paniekinamai vadina *ad hoc*. Pateikdamas tokį aiškinimą, ekonomistas demonstruoja savo profesinį nepilnavertiškumą ar nebrandumą, nuslysta ar nukrypsta į „psichologizmą“ ar „sociologizmą“, pažeidžia cechines „amato taisykles“ ar tiesiog pademonstruoja savo prasčiokišką, neelitinį skonį. Rintas ekonomikos žurnalas straipsnio, kuriame elgesio pokyčiai aiškinami pirmenybių (naudos funkcijos) pokyčiais, tiesiog nepriimtų, su mandagia panieka pasiūlytų nusiųsti jį kokiam nors psichologų ar sociologų organui.

Kita vertus, ekonomistui keblu kvestionuoti patį pirmenybių (naudos funkcijos) kintamumo faktą. Veikėjų norai ar skoniai laikui bėgant keičiasi. Tiesiog pirmenybių daryba, įvairovė ir kaita nėra RPT, o kartu — ir ekonomikos problema. Taigi pirmenybių pastovumo prielaida atlieka dar ir svarbią demarkacinę funkciją, atribodama ekonomikos ir kitų socialinių mokslų kompetencijos sritis: ekonomika aiškina tuos individualaus elgesio pokyčius ir jų kolektyvines pasekmes, kurių priežastis yra apribojimų (veikėjų išteklių ir lyginamųjų kainų) pokyčiai, o kiti socialiniai mokslai aiškina tuos individualaus elgesio pokyčius bei jų kolektyvines pasekmes, kurias sukelia veikėjų pirmenybių pokyčiai.

Tačiau už tokį ekonomikos ir kitų socialinių mokslų kompetencijos sferų atribojimą ekonomistams teko sumokėti nemenką kainą. Viena vertus, gelbėdami savo mokslo empirinį turinį ekonomistai turėjo labai apriboti savo konstruojamų modelių pritaikomumo sferą. Būtent savo aiškinamuosius ir prognostinius modelius jie turėjo laikyti pritaikomais tik tose situacijose ar kontekstuose, kuriuose veikėjų naudos funkcijos pastovumo prielaida yra pakankamai tikroviška. Tokių kontekstų netrūksta. Tai, pvz., tam tikri instituciniai kontekstai, kuriuose pačios institucinės „žaidimo taisyklės“ stabilizuoja veikėjų naudos funkcijas. Tokioje padėtyje yra, pvz., verslininkas, veikiantis konkurencinės rinkos aplinkoje. Jis gali išlikti tik maksimizuodamas pelną. Ir vis dėlto atsiribojimas nuo pirmenybių kaitos problemos reiškia, kad ekonomika negali pretenduoti į universalaus socialinio mokslo statusą, o RPT — į universalios žmogiškojo elgesio teorijos statusą. Kita

vertus, tas ekonomikos *modus vivendi* su kitais mokslais, kurį diktuoja pirmenybių pastovumo postulato nubrėžiama demarkacinė linija, nėra visiškai patenkinamas, nes galų gale lieka neaišku, kaip konkrečiai turėtų atrodyti metodologiškai nepriekaištingi modeliai, kurių objektas būtų tokie socialiniai procesai, kuriuose keičiasi ir veiklos apribojimai, ir pirmenybės. „Pirmenybių ir lūkesčių aiškinimas yra būtinas, jeigu turi būti paaiškinti socialiniai procesai. O to siekia visi socialiniai mokslai.“⁶

PIRMENYBIŲ ENDOGENIZACIJOS PROBLEMOS SPRENDIMAS GARY'O S. BECKERIO UNIVERSALIAJAME PRODUKCIONIZME

Visa tai, kas pasakyta anksčiau, nušviečia ekonomistų požiūrį į savo disciplinos galimybių ribas bei jos santykius su kitais mokslais, dominavusį iki ką tik pasibaigusio šimtmečio aštuntojo dešimtmečio. Nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios pasigirsta balsų apie „ekonominę imperializmą“ ir ekonomiką kaip universalų socialinį mokslą, pajėgų paaiškinti ir tuos socialinius procesus, kurie buvo laikomi „nejkandamais“ RPT. Būtent tuos, kuriuos aiškinant, atrodytų, būtina atsisakyti naudos funkcijos nekintamumo prielaidos. Šis posūkis visų pirma siejamas su Čikagos universiteto ekonomikos profesoriaus, 1992 m. Nobelio ekonomikos premijos laureato Gary'o S. Beckerio vardu. G. S. Beckerio siūlomo pirmenybių endogenizacijos problemos sprendimo pagrindinė idėja tokia: reikia skirti galutines ir išvestines pirmenybes. Visų žmonių galutinės pirmenybės yra vienodos ir niekada nepasikeičia. Techniškai tariant, visų žmonių naudos funkcija yra ta pati ir nekintama. Keičiasi tik išvestinės pirmenybės. Tačiau pati išvestinių pirmenybių sąvoka nėra reikalinga elgesio pokyčiams aiškinti. Tie elgesio pokyčiai, kuriuos ir ikibekerinė ekonomika, ir „liaudies psichologija“ sieja su pirmenybių ar „skonio“ pokyčiais, gali būti aprašyti ir paaiškinti žodynu, kuriame pati pirmenybės sąvoka nebevertuojama. Taigi bekeriškasis pirmenybių endogenizacijos problemos sprendimas gali būti kvalifikuotas ir kaip tos problemos eliminavimas, kurį galima palyginti su flogistono teorijos spęstų problemų eliminavimu, kai tos teorijos nagrinėti fizikiniai reiškiniai buvo iš naujo suklasifikuoti ir apibūdinti naujos teorijos žodynu.

Savo naująjį žodyną G. S. Beckeris kuria detalizuodamas ir apibendrinamas dar 1965 m. amerikiečių ekonomisto Kelvino J. Lancasterio pasiūlytą „naująją“ vartotojo pasirinkimo teoriją⁷. Vartotojo pasirinkimo teorija yra

⁶ Opp K. D. *Sociology and Economic Man // Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 1985, vol. 141, Nr. 2, p. 236.

⁷ Žr.: Lancaster K. J. *A New Approach to Consumer Theory // The Journal of Political Economy*, 1966, vol. 74, p. 132–157. Nuosekliai plėtodamas ir taikydamas savo teoriją,

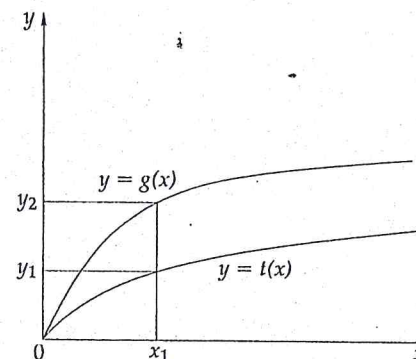
viena iš dviejų neoklasikinės ekonominės teorijos dalių. Grynoji RPT teorija yra formali arba analitinė loginė-matematinė teorija, kuri savo turiniu tėra racionalaus elgesio sąvokos apibrėžimas tam tikrų formalų aksiomų rinkiniu. Šiuo savo pavidalu ji žargoniskai vadinama „plonąja“ (*thin*) racionalumo teorija. Kai ji taikoma empiriniuose moksluose, ji „sustorinama“ tam tikromis papildomomis prielaidomis. Prijungus prie „formaliųjų“ aksiomų vadinamąsias vartotojiškumo, mažėjančios ribinės naudos ir vartotojo savanaudiškumo prielaidas, „plonoji“ RPT virsta „storąja“ (*thick*) vartotojo racionalaus pasirinkimo teorija. Tokiu pat būdu iš formaliosios RPT gaunama ir gamintojo racionalaus pasirinkimo teorija. Šiuo atveju svarbiausia papildoma prielaida yra vadinamasis mažėjančio ribinio produkto dėsnis. K. Lāncasteris ir G. S. Beckeris revoliucionizavo neoklasikinės ekonomikos pagrindus parodydami, kad be vienos iš šių dviejų teorijų galima išsiversiti, nes ir vartotojo elgesys gali būti aprašytas ir paaiškintas neoklasikinės gamybos teorijos sąvokomis.

Svarbiausia šios teorijos sąvoka yra gamybos funkcijos sąvoka⁸. Gamybos funkcija rodo, kaip pagamintos produkcijos kiekis priklauso nuo gamybos veiksnių sąnaudų. Pačiu paprasčiausiu atveju, kai gamyboje naudojamas vienas vienintelis veiksnys, gamybos funkcija turi 3-iam paveiksle pavaizduotą pavidalą. Gamybos funkcijos kreivė apibrėžia vadinamosios gamybos aibės kraštą, nurodydama didžiausią įmanomą gaminio y kiekį, gaunamą panaudojant tam tikrą sąnaudų x kiekį. Gamybos funkcijos gali skirtis savo efektyvumu. 3-iam paveiksle vaizduojama gamybos funkcija $y = g(x)$ yra efektyvesnė už gamybos funkciją $y = t(x)$, nes ji leidžia

G. S. Beckeris paskelbė daugybę straipsnių ekonomikos žurnaluose. Jie beveik visi pakartotinai paskelbti jo darbų rinktinėse, kurios ir yra geriausias šaltinis tai teorijai pažinti. Žr.: Becker G. S. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: The University of Chicago Press, 1976; Becker G. S. *Accounting for Tastes*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996; Becker G. S., Becker G. N. *The Economics of Life: From Baseball to Affirmative Action to Immigration. How Real-World Issues Affect Our Everyday Life*. N.Y.: McGraw-Hill, 1996; Becker G. S., Murphy K. M. *Social Economics: Market Behavior in a Social Environment*. Cambridge, Mass.: Belknap Press, 2001. Vienas amerikiečių ekonomisto mokinių parašė vadovėlį, kuriame dėstoma bekeriškoji RPT versija. Žr.: Crouch R. *Human Behavior: An Economic Approach*. Belmont, Calif.: Duxbury Press, 1979. Ypač plataus atgarsio sulaukė kartu su George'u J. Stigleriu parašytas straipsnis „De Gustibus Non Est Disputandum“, kuriame pagrindžiama pirmenybių nekintamumo idėja. Žr.: Stigler G. S., Becker G. S. De Gustibus Non Est Disputandum // *American Economic Review*, 1977, vol. 67, Nr. 2, p. 76–90. Žr. taip pat: Becker G. S. *Accounting for Tastes*, p. 24–49. Glaustą G. S. Beckerio tyrimų apžvalgą žr.: Coleman J. S. The Impact of Gary Becker's Work on Sociology // *Acta Sociologica*, 1993, vol. 36, p. 169–178.

⁸ Neoklasikinės gamybos teorijos išdėstymą galima rasti bet kuriame mikroekonomikos vadovėlyje. Žr., pvz.: Varian H. R. *Mikroekonomika: šiuolaikinis požiūris*. Vilnius: Margi raštai, 1999.

tomis pačiomis sąnaudomis x_1 pagaminti daugiau produkcijos. Atskirą gamybos funkciją galima laikyti tam tikros technologijos analitiniu modeliu. Gamybos funkcijų efektyvumo skirtumai – tai technologijų efektyvumo skirtumai. Nuožulnios funkcijų grafikų kreivės rodo, kad gamybos funkcijos paklūsta mažėjančio ribinio produkto dėsnui: didėjant faktoriaus sąnaudoms, produkto prieaugis kiekvienam papildomam sąnaudų vienetui tolydžio mažėja.

3 pav.

Pateikti gamybos funkcijų pavyzdžiai turi daugiau iliustracijos reikšmę, nes vargu ar galima rasti įtikinamą pavyzdį tokio gamybinio proceso, kuriam būtų naudojamas tik vienas gamybos faktorius⁹. Gamyba, ekonomikos požiūriu, – tai kelių skirtingų gamybos veiksnių kombinacija. Tokiu atveju gamybos funkcijos argumentą sudaro keletas kintamųjų:

$$y = f(x_1, x_2, \dots, x_n). \quad (3)$$

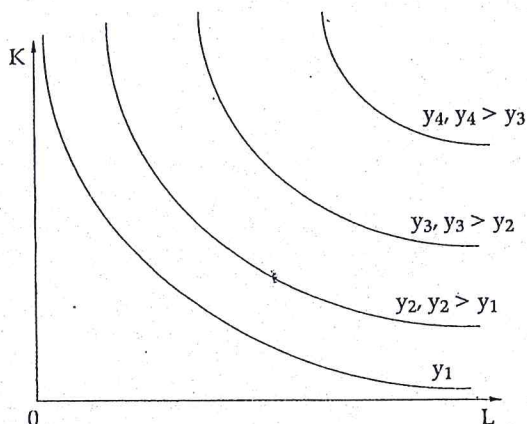
Tai darbas, žemė, žaliavos, staklės ir kitokie gamybos įrenginiai. Tas gamybos sąnaudas, kurios pačios yra pagamintos gėrybės, ekonomistai vadina kapitalinėmis gėrybėmis arba tiesiog kapitalu ir traktuoja jas kaip vieną kintamąjį, abstrahuodamiesi nuo „natūrinės“ jų prigimties ir sudėties. Mikroekonomikos vadovėliuose gamybos funkcijos sąvoka dažniausiai aiškinama

⁹ Kita vertus, galima surasti realistiškesnę 3-iam paveiksle pateikto grafiko interpretaciją. Būtent ji galima skaityti ir kaip analitinę išraišką, kuri vaizduoja gamybos apimties y priklausomybę $y = f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ nuo vieno atskiro gamybos veiksnio x_1 sąnaudų didinimo, kai kitų veiksnių x_2, \dots, x_n sąnaudos lieka tos pačios. Žr.: Varian H. R. *Mikroekonomika: šiuolaikinis požiūris*, p. 288–289. Tokio tipo priklausomybė būdinga technologijoms, kurias aprašo Cobbo-Douglaso gamybos funkcijos.

remiantis vadinamosiomis Cobbo-Douglaso gamybos funkcijomis, vaizduojančiomis gamybos procesą, kuriame panaudojami du gamybos veiksniai:

$$y = A \cdot K^a \cdot L^b. \quad (4)$$

Tai yra kapitalas (K) ir darbas (L); A yra parametras, nusakantis gamybos mastą; $a + b = 1$. Šiuo atveju geometrinis gamybos funkcijos modelis yra vadinamasis „produktyvumo kalnagūbris“. Tai yra geometrinė figūra trimatėje erdvėje, kur viena koordinatų ašis reprezentuoja produkciją, o kitos dvi — komplementarius gamybos veiksnius. Tokio „produktyvumo kalnagūbrio“ simetriškos Cobbo-Douglaso funkcijos atveju ($a = b = 0,5$) projekciją plokštumoje vaizduoja 4-as paveikslas. Šio grafiko kreivės vadinamos izokvantėmis. Izokvantė vaizduoja tam tikrą produkcijos kiekį, galimą pagaminti gamybos metodais, kurie skiriasi darbo ir kapitalo „lyginamuoju“ svoriu. Grafikas rodo, kad kuo didesnį produkcijos kiekį norime pagaminti (kuo „aukščiau“ yra izokvantė), tuo daugiau turime sunaudoti darbo ir kapitalo. Tačiau tam tikrą norimą produkcijos kiekį y_i galime pagaminti skirtingais metodais: arba naudodami daugiau darbo, arba naudodami daugiau kapitalo.

4 pav.

Tik tokie atvejai, kai gamyba yra kelių gamybos veiksnių kombinacija, ekonomistui yra įdomūs ir analitiškai, nes klausimas, į kurį siekia atsakyti gamybos teorija, yra toks: kokia gamybos veiksnių kombinacija ir koks pagamintos produkcijos kiekis maksimizuoja gamintojo naudą (pelną)? Gamybos funkcijos, nusakančios technologines gamybos galimybes, yra viena iš uždavinio sąlygų atsakant į šį klausimą. Kitos racionalaus gamintojo

sprendžiamo uždavinio sąlygos yra lyginamosios gamybos veiksnių kainos, jo gaminamos produkcijos rinkos kaina ir biudžeto dydis. Visa tai yra apribojimai, apibrėžiantys realią gamintojo pasirinkimų aibę.

Iki K. Lancasterio ir G. S. Beckerio neoklasikinės gamybos teorijos sąvokos buvo taikomos tik tų rinkos santykių subjektų, kurie vadinami firmomis, elgesiui analizuoti. Kitas rinkos santykių subjektas yra vartotojai, kurių kaip pirkėjų elgesys buvo atskiros teorijos, būtent vartotojo pasirinkimo teorijos, objektas. Šioje teorijoje veikejas maksimizuoja naudos funkciją, kurios argumentai yra rinkoje įsigijami vartojimo reikmenys. K. Lancasteris ir G. S. Beckeris atkreipia dėmesį, kad vartojimo reikmenų įsigijimas rinkoje dar toli gražu nėra pats vartojimas. Priešingai, tai yra „naminio“ gamybos proceso išeities taškas. Jų požiūriu, virdami, kepdami, valgydami, gerdami, skaitydami knygas, muzikuodami ar klausydamiesi muzikos, žiūrėdami televizorių, mylėdamiesi ir t. t. mes gaminame. Rinkoje įsigyti reikmenys yra šiame gamybos procese sunaudojami gamybos veiksniai, o paties naminės gamybos proceso produktyvumas priklauso nuo jame panaudojamų technologijų, kurių analitinė išraiška yra gamybos funkcijos, analogiškos toms, kurios vaizduoja fabrikų ir gamyklų gamybos technologines galimybes. Šios „naminės“ gamybos funkcijos turi tokį pavidalą:

$$Z_i = z_i(x_i, t_i, E). \quad (5)$$

Šioje formulėje Z_i žymi gamybos produktą, x_i — rinkoje įgytus gamybos faktorius (vartojimo reikmenis), t_i — laiko sąnaudas, o E — kompleksą kintamųjų, G. S. Beckerio vadinamų „aplinkos kintamaisiais“ (*environmental variables*), nuo kurių priklauso gamybos produktyvumas. Iš jų G. S. Beckeris ypač išskiria vadinamąjį „vartojimo kapitalą“ — vartojimo įgūdžius ir įpročius. „Vartojimo kapitalas“ yra tai, kas skiria rafinuotą vyno mėgėją nuo vartotojo, pirmą kartą ragaujancio šį gėrimą, melomaną — nuo pirmą kartą girdinčio simfoninę muziką žmogaus, profesionalų I. Kanto raštų komentatorių, kuriam jo darbas teikia džiaugsmą ir pasitenkinimą, — nuo pirmą kartą *Grynojo proto kritiką* atsivertusio studento.

„Vartojimo kapitalas“, kurį savo vėlesniuose darbuose G. S. Beckeris pervardija į „asmeninį kapitalą“¹⁰, yra vadinamojo „žmogiškojo kapitalo“ dalis. Būtent G. S. Beckeris buvo tas ekonomistas, kuris sukūrė ir paleido į plačiąją apyvartą šią labai populiarią šiuolaikinės ekonomikos sąvoką. G. S. Beckerį išgarsinusiam veikale „Žmogiškasis kapitalas“¹¹ šiuo terminu vadinami produktyvūs žmogaus sugebėjimai ir kompetencijos, kuriomis kvalifikuota,

¹⁰ Žr.: Becker G. S. *Accounting for Tastes*, p. 7–12.

¹¹ Žr.: Becker G. S. *Human Capital*. 2nd ed. N.Y.: Columbia University Press, 1975. Pirmasis leidimas išėjo 1964 m.

mokanti mokytis darbo jėga skiriasi nuo nekvalifikuotos ir neturinčios tam tikrų bendrųjų intelektualinių kompetencijų (pvz., raštingumo, matematinės ar kalbų mokėjimo ir pan.) darbo jėgos. Šis kapitalas būna specifinis ir bendrasis. Specifinis žmogiškasis kapitalas įgyjamas daugiausia vadinamojo *learning by doing* (mokymosi dirbant) būdu. Bendrasis žmogiškasis kapitalas įgyjamas mokantis mokykloje ir studijuojant.

„Žmogiškojo kapitalo“ sąvoka plačiai taikoma naujausiose ekonomikos augimo teorijose¹². Ji taip pat sukuria teorines prielaidas švietimo sistemos ekonominei analizei, įgalindama ne vien suskaičiuoti su tos sistemos išlaidymu susijusias tiesiogines išlaidas, bet ir įvertinti jos ekonominį efektą. G. S. Beckeris parodė, kad analitinės sąvokos, kuriomis neoklasikinė ekonomika aprašo daiktinį kapitalą ir jo santykius su kitais gamybos veiksniais, yra pritaikomos ir žmogiškajam kapitalui. Kaip ir daiktinis kapitalas, žmogiškasis kapitalas gali nuvertėti ar nunykti (*depreciate*). Jo atstatymui ar palaikymui reikalingos investicijos. Be jų neįmanoma ir sukurti žmogiškojo kapitalo. Mokinio ar studento prie vadovėlių praleistas, kartais tiesiog praleistas laikas, vadovėliams ir mokesčiams už mokslą išleisti pinigai yra jo ar jos investicijos į žmogiškąjį kapitalą. G. S. Beckeris įrodinėja, kad jaunų žmonių sprendimai, kai jie renkasi, ar studijuoti, ar ne, kiek, ką, kaip ir už kiek studijuoti, paklūsta tai pačiai logikai, kuria vadovaujasi racionalūs verslininkai planuodami investicijas. Ir vienu, ir kitu atveju dabartinė nauda aukojama dėl didesnės ateityje laukiamos naudos.

Šiai logikai paklūsta ir asmeninio, ar „vartojimo“, kapitalo kaupimas, taip pat jo sąveika su kitais „naminės gamybos“ veiksniais. Rafinuotų naminės gamybos technologijų įsisavinimas reikalauja nemažai laiko ir pastangų. Tai gali patvirtinti kiekvienas, kuris sėkmingai ar nesėkmingai bandė mokytis groti gitara ar akordeonu, čiuožti pačiūžomis ar perprasti kinų virtuvės paslaptis. Sukaupus tam tikro tipo asmeninį kapitalą, pradeda reikštis neoklasikinėje gamybos teorijoje nagrinėjamas „papildomumo“ (*complementarity*) efektas. Gamybos produktyvumas maksimizuojamas, kai su tuo kapitalu derinami jį geriausiai atitinkantys, jį optimaliai papildantys veiksniai. Tai reiškia, kad vartotojas, kuris turi daugiau „muzikinio kapitalo“ nei „filosofinio kapitalo“, daugiau išteklių skirs kompaktinėms plokštelėms ir grotuvams, o ne filosofijos traktatams pirkti. Narkomano sukauptas „vartojimo kapitalas“ skatins ir vers jį savo išteklius skirti narkotikams pirkti. Šiuos

¹² Žr., pvz.: Starkevičiūtė M. *Pereinamojo laikotarpio ilgalaikio ekonomikos augimo strategija ir jos pritaikymas Lietuvoje*. Daktaro disertacija (Socialiniai mokslai, ekonomika). Vilnius: VU, 2001, p. 18–24. Autorė terminą *human capital* verčia „intelektualinis kapitalas“. Toks vertimas nėra visiškai patenkinamas, nes *human capital* — tai visų pirma praktinis, įgūdinis žinojimas (*know how*), tuo tarpu „intelektualumas“ bent jau Lietuvoje visų pirma asocijuojasi su grynąja teorija ir knygomis.

vartotojų elgesio rinkoje skirtumus neoklasikinė vartotojo pasirinkimo teorija sieja su jų pirmenybių skirtumais, kartu atsakydama aiškinti jų kilmę, skirtumus ir kaitą, t. y. traktuodama juos kaip egzogenines duotis.

G. S. Beckerio teorija tuos skirtumus apibūdina ir aiškina ne kaip vartotojų pirmenybių kaitą ir skirtumus, bet kaip jų asmeninio kapitalo skirtumus, to kapitalo kaupimo ir nuvertėjimo procesus. Šie procesai, skirtingai nuo pirmenybių formavimosi ir kaitos procesų, gali būti analizuojami apibendrintos neoklasikinės gamybos teorijos sąvokomis. Teiginiai apie gamybos funkcijas ir kapitalą, kuriuos formuluoja ši teorija, aprašo ne pirmenybes, bet apribojimus. Taigi tuos elgesio skirtumus ir pokyčius, kuriuos tradicinėje vartotojo pasirinkimo teorijoje tektų aiškinti pirmenybių („antrojo filtro“) skirtumais ir pokyčiais, G. S. Beckeris aiškina vartotojo realios pasirinkimų aibės („pirmojo filtro“) pokyčiais ir skirtumais.

Tarkime, kad Jono ir Petro pajamos (vartojimo biudžetai) yra vienodos. Kiekvienas jų už tą pačią kainą (5 litus) gali įsigyti arba 1 kg kriaušių, arba 1 kg obuolių. Jęgu Jonas pirktų kriaušes, o Petras — obuolius, tai tradicinės neoklasikinės vartotojo pasirinkimo teorijos atstovas galėtų tik konstatuoti, kad skiriasi jų pirmenybės (Jonas kriaušes mėgsta labiau negu obuolius, o Petras — atvirkščiai) ir kad šis jų skonio skirtumas jam, kaip ekonomistui, yra tiesiog tam tikra duotis, apie kurią jis daugiau neturi ką pasakyti. G. S. Beckeris sakytų, kad skiriasi ne Jono ir Petro pirmenybės ar naudos funkcijos, bet jų gamybos funkcijos ir asmeninis kapitalas. Jono vartojimo technologija ir asmeninis kapitalas yra toks, kad Jonas pagamina daugiau produkcijos panaudodamas kaip gamybos veiksnį, t. y. valgydamas, kriaušes, o ne obuolius.

Tačiau kas gi yra ta produkcija, kurią gamina vartotojas? Ką mes gaminame valgydami, gerdami, skaitydami knygas, žiūrėdami kino filmus ir, t. t.? Kas yra Z_i kairiojoje (3) lygybės pusėje? G. S. Beckeris vengia apie tai bent kiek plačiau kalbėti. Vienoje vietoje jis dešifruoja Z_i kaip „pamatinis malonumas“ („*basic pleasures*“ — šį terminą jis rašo kabutėse)¹³. Pats išsamiausias, kokį tik pavyko aptikti, naminės gamybos produktų sąrašas mini „sveikatą, socialinę padėtį ir reputaciją, ir juslinius malonumus“¹⁴. Į klausimą, kaip paaiškinti amerikiečių ekonomisto nekalbumą šiuo klausimu, pabandyčiau atsakyti baigiamajame straipsnio skirsnyje. O tuo tarpu dar reikia baigti išdėstyti ir pristatyti pačią radikalios G. S. Beckerio idėją: egzistuoja viena, visiems žmonėms vienoda ir nekintama naudos funkcija

$$U = u(Z_1, Z_2, \dots, Z_n), \quad (6)$$

¹³ Becker G. S. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: The University of Chicago Press, 1976, p. 145.

¹⁴ Becker G. S. *Accounting for Tastes*, p. 5.

kurios argumentai Z_1, Z_2, \dots, Z_n yra galutiniai „naminės“ gamybos produktai. Žmonių pirmenybių arba, kitaip sakant, jų naudos funkcijų įvairovė ir kintamumas yra regimybė, kuri kyla, jeigu nevisiškai specifikuojami vartotojo naudos funkcijos argumentai. Universaliąją naudos funkciją galime užrašyti ir kiek kitokiu pavidalu, kaip jos argumentus tiesiogiai nurodydami gamybos funkcijų argumentus:

$$U = u(x_1, x_2, \dots, x_n; t_1, t_2, \dots, t_n; E). \quad (7)$$

Jeigu iš jos eliminuosime kintamuosius, kuriuos apibendrina E ir t_1, t_2, \dots, t_n , tai gausime tradicinės vartotojo pasirinkimo teorijos naudos funkciją, kurios argumentai yra tik vartojimo reikmenys, išgyjami rinkoje:

$$U = u(x_1, x_2, \dots, x_n). \quad (8)$$

Ši „sutrumpinta“ naudos funkcija kinta atskiro vartotojo gyvenime ir skirtingų vartotojų yra skirtinga. Tačiau išsamesnės, o kartu universalios ir nekintamos (7) funkcijos kontekste tuos elgesio pokyčius ir variaciją, kuriuos išreiškia „sutrumpintos“ (8) naudos funkcijos pokyčiai ir variacija, paaiškina E įverčių, visų pirma asmeninio kapitalo, pokyčiai ir variacija.

Postuluodami universalios ir nekintamos naudos funkcijos egzistavimą ir visą žmogiškąjį elgesį traktuodami kaip gamybą, kartu epistemiškai įsipareigojame visą žmogiškojo elgesio skirtumų ir pokyčių įvairovę aiškinti veikėjų elgesio apribojimų, t. y. jų turimų išteklių, lyginamųjų kainų, gamybos technologijų, asmeninių kapitalų, skirtumais ir pokyčiais. G. S. Beckeris siūlo laikyti žmones naudos gamintojais, kurių kiekvienas renkasi tą gamybos veiksmų kombinaciją, kuri yra optimali, t. y. maksimizuoja naudą jų realią pasirinkimo alternatyvų aibę apibrėžiančių apribojimų ribose. Todėl bekeriškajam RPT variantui neblogai tinka universaliojo produkcionizmo pavadinimas.

PIRMENYBIŲ ENDOGENIZACIJOS PROBLEMOS SPRENDIMAS SIEGWARTO LINDENBERGO IR HARTMUTO ESSERIO SOCIALINIŲ GAMYBOS FUNKCIJŲ TEORIJOJE

Nagrinėdamas pirmenybių endogenizacijos problemą G. S. Beckeris pastebimai remiasi prielaida, kad vieninteliai rimti ekonomistų partneriai ar konkurentai šiuo klausimu yra psichologai. Kitaip nei jo pirmtakai, atstovavę neoklasikinei ekonomikai, jis nemano, kad psichologams turi būti „atiduotas“ pirmenybių kaitos ir įvairovės aiškinimas. Tačiau jo nenorą gilintis į klausimą, kokie yra galutiniai naminės gamybos produktai, galima suprasti

kaip pasirengimą deleguoti šį klausimą psichologijai. Bet jis beveik visiškai ignoruoja sociologų ir antropologų įdirbį šioje srityje¹⁵.

Tai suprantama, nes kiek paniekinamas požiūris į sociologiją yra sena neoklasikinės ekonomikos tradicija, kurios ištakos siekia XIX a. pabaigą — XX a. pradžią, kai pačioje ekonomikoje vyko žūtbutinė kova tarp neoklasikinės ekonomikos ir vadinamosios institucionalistinės ekonomikos, kuri vokiškai kalbančiuose kraštuose yra plačiau žinoma „istorinės mokyklos“ pavadinimu¹⁶. Ši kova pasibaigė „neoklasikų“ pergale, o institucionalistams teko persikrikštyti į sociologus. Sociologijoje to meto įvykiai davė pradžią kitai tradicijai. Tai priešiškuoju racionalaus pasirinkimo teorijai tradicija. Ši tradicija yra vienas iš nedaugelio veiksnių, vienijančių į daugybę krypčių ar srovių susiskaldžiusi sociologijos mokslą. Dėl to susiskaldymo negalima kalbėti apie kokią nors vieną vieningą sociologinę elgesio teoriją, taip pat ir apie vieną vieningą sociologinę pirmenybių darybos ir kaitos teoriją¹⁷.

Vis dėlto galima nurodyti keletą būdingų sociologinės žmogiškojo elgesio sampratos leitmotyvų, kurie ją skiria, viena vertus, nuo psichologijos, o kita vertus — nuo ekonomikos (racionalaus pasirinkimo teorijos). Sociologinės teorijos (visų pirma natūralistinės) remiasi universalios ir nekintamos žmogiškosios prigimties prielaida. Ją apibrėžia universalūs žmogiškosios psichofizikos ir elgesio dėsniai, kurie dar visai neseniai labai įtakingoje bihevioristinėje psichologijoje buvo tapatinami su mokymosi dėsniais. Sociologijai anaipatol nėra svetima ir universalitų, visiems žmonėms būdingų poreikių, kuriuos galima tapatinti su bekeriškiosios „galutinės“ naudos funkcijos (6) argumentais, idėja. Bene populiariausia šio tipo sociologinė teorija turbūt tebėra amerikiečių psichologo Abrahamo Maslow žmogiškųjų poreikių teorija, piešianti universalią (visiems žmonėms būdingų) žmogiškųjų po-

¹⁵ Tam tikrų išlygų reikalauja vėlesnieji jo darbai, parašyti užmezgus glaudžius mokslinio bendradarbiavimo ryšius su žymiausiu RPT atstovu JAV sociologijoje Jamesu S. Colemanu. Jo įtaka galima aiškinti knygoje *Accounting for Tastes* pateikiamą universaliosios naudos funkcijos redakciją, kurioje kintamasis E išskaidomas į du: P (asmeninis kapitalas) ir S (socialinis kapitalas). Modifikuota universalioji naudos funkcija atrodo taip: $u = u(x_1, y_1, z_1, P_1, S_1)$, kur x, y, z yra skirtingos gėrybės, o t žymi laiką (taigi formulė apibrėžia, nuo ko priklauso naudos dydis tam tikru laiko momentu). Žr.: Becker G. S. *Accounting for Tastes*, p. 5.

¹⁶ Žr.: Norkus Z. *Max Weber und Rational Choice*. Marburg: Metropolis Verlag, 2001, S. 35–131.

¹⁷ Smulčiau apie alternatyvas ekonominiam žmogiškojo elgesio modeliui (žinomam *homo oeconomicus* pavadinimu) socialiniuose moksluose žr.: Norkus Z. Žmogaus modeliai socialiniuose moksluose // *Žmogus ir visuomenė*, 1995, Nr. 3, p. 13–19.

reikių hierarchiją, kurios „apačią“ sudaro „baziniai“ fiziologiniai poreikiai, o viršūnę vainikuoja savirealizacijos poreikiai¹⁸.

Nuo psichologinių elgesio teorijų sociologiją skiria žmogiškojo elgesio priklausomybės nuo socialinio ir kultūrinio konteksto pabrėžimas. Sociologai skeptiškai žiūri į universalios bei nekintamos žmogiškosios prigimties, universalių žmogiškųjų poreikių bei elgesio mechanizmų idėją manydami, kad visi „natūralūs“ ar „prigimtiniai“ dalykai, susiję su žmogaus elgesiu, iš tikrųjų yra socialinės konstrukcijos. Jų požiūriu, aiškinant žmogiškąjį elgesį svarbiausias dalykas yra ne antistoriniai ir universalūs žmogiškieji poreikiai (senoviškai — „aistros“), bet kultūriškai reliatyvios vertybės, specifiskai būdingos tam tikrai visuomenei formalios bei neformalios normos ir istoriškai konkretūs interesai.

Bene plačiausiai žinoma sociologinė žmogiškojo elgesio teorija yra vadinamoji socialinių vaidmenų teorija, žmogiškąjį elgesį vaizduojanti kaip tam tikrų socialinių vaidmenų — tėvo, vyro, žmonos, studento, dėstytojo ir t. t. — atlikimą¹⁹. Kiekvienas socialinis vaidmuo yra pluoštas vaidmens atlikėjui adresuotų normatyvinių lūkesčių, kurie apibrėžia, ką veikėjas turi daryti tam tikrose tipinėse situacijose. Daugelis šių vaidmenų internalizuojami, kai veikėjai susitapatina su jų atliekamais vaidmenimis. Ši socialinių vaidmenų įsisavinimo, pavertimo savasties ar identiteto dalimi procesą sociologai vadina socializacija. Tai ir yra tas procesas, kuriame formuojasi ir kinta tai, ką ekonomistai vadina pirmenybėmis.

Vaidmenų teorijos požiūriu, veikėjas tam tikroje situacijoje neklausia, kokios šioje situacijoje yra galimos pasirinkimo alternatyvos ir kuri iš jų maksimizuoja jo naudą. Jis klausia, kokio tipo yra ta situacija, kokios normos joje galioja ir ką joje pridera daryti to tipo („socialinio identiteto“), kuriam jį priskiria kiti ir kuriam priskiria save jis pats, veikėjui. Pasak žymaus šiulolaičinio sprendimų ir organizacijų teoretiko Jameso G. Marchaso, RPT vaizduojamas veikėjas vadovaujasi kalkuliacijos logika, o sociologinės teorijos — prideramumo ar tinkamumo logika (*logic of appropriateness*)²⁰.

¹⁸ Žr.: Maslow A. *Motivation and Personality*. N.Y.: Harper & Row, 1954. Žr. taip pat Franko G. Goble'o parašytą A. Maslow psichologinės teorijos išdėstymą, nušviečiantį ir amerikiečių psichologo padarytus savo teorijos patobulinimus: Goble F. G. *The Third Force: The Psychology of Abraham Maslow*. N. Y.: Pocket Books, 1970.

¹⁹ Socialinių vaidmenų teorijos pradininku laikomas amerikiečių antropologas Ralphas Lintonas. Žr.: Linton R. *The Study of Man: An Introduction*. N. Y.: Appleton-Century-Crofts, 1936.

²⁰ Žr.: March J. G. *A Primer on Decision Making: How Decisions Happen*. N. Y.: The Free Press, 1994, p. 58.

Vaidmenų teorijos kritikai priekaištuoja, kad veikėjas joje pernelyg „socialinamas“ (*oversocialized*)²¹ ar paverčiamas savotišku normatyviniu idiotu (*dope*), mechaniškai vykdančiu elgesio programas, kurias jam įdiegia visuomenė. Vaidmenų teorijai, atrodytų, akivaizdžiai prieštarauja asocialaus ar antisocialaus elgesio faktas. Toks elgesys sociologijoje ir vadinamas deviantiniu (t. y. „nukrypstančiu“ nuo socialinių normų reikalavimų). Vaidmenų teorijos kritikai taip pat klausia, kaip ji gali paaiškinti žmogiškąjį elgesį situacijose, kuriose „deramas“ elgesys nėra vienareikšmiškai apibrėžtas, taip pat tose, kur socialinės normos kelia vaidmenų atlikėjui vienas kitam prieštaraujančius reikalavimus.

Ne visi sociologijos teoretikai ignoruoja šiuos klausimus ir priekaištus. Pavyzdžiu gali būti vieno žymiausių ir autoritetingiausių amerikiečių sociologų Roberto Mertonso deviacijos teorija, grindžiama rafinuotu vaidmenų teorijos variantu, kuriame įveikiami daugelis trūkumų, būdingų ankstyviesiems jos variantams²². R. Mertonas skiria du žmogiškojo elgesio socialinės-kultūrinės determinacijos veiksnius. Pirmasis veiksnys „yra kultūros apibrėžti tikslai, ketinimai ir interesai, kurie pripažįstami teisėtai būdingais visiems ar esantiems tam tikroje padėtyje visuomenės nariams. Tikslai yra daugiau ar mažiau integruoti (integracijos laipsnis yra empirinis klausimas) ir apytikriai surikiuoti pagal tam tikrą vertybių hierarchiją. Dominuojantys tikslai, kurie skiriama nevienodai daug jausmų ir reikšmės, sudaro siekių sferą. Tai dalykai, kurių verta siekti. Jie yra pagrindinis, bet ne vienintelis to, ką Lintonas pavadino „grupinio gyvenimo projektais“, komponentas. Biologiniai žmogaus impulsai jų nedeterminuoja, nors kai kurie (bet ne visi) yra tiesiogiai su jais susiję.“²³

Antrasis veiksnys yra normos, kurios „apibrėžia, reguliuoja ir kontroliuoja priimtinius šių tikslų siekimo būdus“²⁴. Tai papročiai ir institucijos, „reguliuojančios procedūras, kurios yra leidžiamos siekiant šių tikslų“²⁵. Normos nurodo, kokie tų tikslų siekimo būdai yra socialiai priimtini (legalūs ir „moraliskai“ priimtini), o kokie — ne. Analizuodamas JAV kultūrą, R. Mertonas teigia, kad joje svarbiausias kultūrinis tikslas yra pinigine

²¹ Žr.: Wrong D. *The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology* // Coser L., Rosenberg B. (eds.) *Sociological Theory*. 4th ed. N. Y.: Macmillan, 1976, p. 104–112; Homans G. C. *Bringing Men Back In* // *American Sociological Review*, 1964, vol. 29, p. 809–818.

²² Žr.: Mertonas R. Socialinė struktūra ir anomija // *Sociologija*, 1997, Nr. 1, p. 66–84. Žr. taip pat: Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*. Enlarged edition. N. Y.: The Free Press, 1968, p. 422–438.

²³ Mertonas R. Socialinė struktūra ir anomija, p. 67.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

sėkmė. Amerikiečių kultūros požiūriu, gyvenimas nugalėtas gerai, jeigu žmogus praturtėjo, savo pastangomis „prasimušė“ arba pasidarė dar turtingesnis negu buvo²⁶. Socialinės normos apibrėžia socialiai priimtinas (legalias, moraliskai leistinas) kultūros tikslų siekimo būdus. Tačiau veikėjai labai skiriasi savo turimomis galimybėmis institucionalizuotais būdais paversti realybe „amerikietiškąją svajonę“. Prieštaravimas tarp kultūros tikslų (vertybių) ir socialinių normų („rėmų“) lemia deviantinį arba nonkonformistinį elgesį, pasireiškiantį arba normų-rėmų ignoravimu (tokį deviantinio elgesio tipą R. Mertonas vadina „inovacija“), arba tikslų ignoravimu („ritualizmas“), arba ir kultūrinių tikslų, ir normų neigimu. Jeigu apsiribojama neigimu, turime reikalą su deviacijos forma, kurią R. Mertonas vadina atsisiskyrimu (*retreatism*); jeigu deviantai dominuojančiai kultūrinei gyvenimo tikslų koncepcijai priešina alternatyvią (kontrkultūrinę ar subkultūrinę) „gero gyvenimo“ viziją, tokia deviacija yra „maištas“. Priklausomai nuo turimų galimybių pasiekti kultūros diktuojamus gyvenimo tikslus ir kai kurių kitų faktorių skirtingų socialinių grupių atstovai skiriasi savo polinkiu tai į vieną, tai į kitą deviacijos formą (inovacinis elgesys ypač būdingas imigrantams; žemesnysis vidutinis sluoksniu yra linkęs į ritualizmą).

Toliau mus domina toks klausimas: ar sociologijos teoretikų išvalgos apie žmogiškosios veiklos tikslų (vertybių) kultūrinį determinuotumą ir kintamumą gali būti išverstos į RPT kalbą arba integruotos į jos analitinį aparatą? Kalbant metaforiškai ir gal kiek frivoliškai, ar *homo oeconomicus* ir *homo sociologicus* gali būti sutuokti ir susilaukti (vaisingų) palikuonių? Šis klausimas yra ypač aktualus tiems RPT atstovams, kurie dirba sociologijos katedrose bei institutuose ir jau vien dėl to negali priimti populiaros tarp ekonomistų racionalaus pasirinkimo prieigos kaip „ekonominio imperializmo“ sampratos. „Ekonominio imperializmo“, kuriam atstovauja ir G. S. Beckeris, požiūriu, racionalaus pasirinkimo prieigos (RPP) atsiradimas ir raida yra tiesiog neoklasikinės ekonomikos pritaikymo sferos išplėtimas atimant iš kitų socialinių mokslų jų anksčiau nagrinėtas dalykines sritis²⁷. RPT šalininkai sociologijoje yra labiau linkę suprasti RPP kaip sintetinę socialinę teoriją,

²⁶ Tūlam skaitytojui gali pasirodyti, kad tai yra „natūrali“, gal net vienintelė galima „gero gyvenimo“ samprata. Jeigu taip yra, tai turbūt reikia vertinti kaip Lietuvos kultūros suvakarėjimo ar suamerikonėjimo simptomą. Tokiam skaitytojui verta tik priminti, kad prieš kokius dvidešimt metų viešai (spaudoje ar kitose masinės komunikacijos priemonėse) išpažinti tokią „gero gyvenimo“ sampratą būtų buvę neįmanoma. Bandytą panaudoti R. Mertonio teoriją socialiniams pokyčiams Lietuvoje „pereinamuoju laikotarpiu“ analizuoti žr.: Degutis M. Socialinė struktūra ir kultūriniai pokyčiai // *Politologija*, 1993, t. 3-4, p. 59-66.

²⁷ RPT ir racionalaus pasirinkimo prieiga (RPP) nėra tapatūs dalykai. RPT — tai tam tikra individualaus elgesio teorija; RPP priklauso tie socialiniai mokslininkai, kurie RPT taiko aiškindami tiriamus socialinius reiškinius.

pajėgį inkorporuoti į RPT sudėtį atskiras sociologinės tradicijos sąvokas ir išvalgas.

Žymiausi tokios „sociologinės“ RPT atstovai yra amerikiečių sociologai Jamesas S. Colemanas, Michaelis Hechteris, prancūzų — Raymond'as Boudonas, britų — Johnas Goldthorpe'as, vokiečių — Hartmutas Esseris ir Siegwartas Lindenbergas (pastarasis dirba Olandijoje)²⁸. Dviejų pastarųjų tyrinėtojų darbuose aptinkame „susociologintą“ G. S. Beckerio universaliojo produkcionizmo versiją, kurioje pirmenybių endogenizacijos problema nagrinėjama atsižvelgiant ir į sociologinės tradicijos įdirbį, visų pirma — į ką tik išdėstytas R. Mertonio idėjas. Ši versija yra vienas monumentalus H. Esserio šešiatomo veikalas, kuriame bandoma sintetinti ekonominę ir sociologinę socialinės teorijos tradicijas, kertinių akmenų²⁹.

Galima nurodyti bent tris bruožus, kuriais H. Esserio ir S. Lindenbergo susociologintas universalusis produkcionizmas (toliau SUP) skiriasi nuo savo bekeriškojo pirmtako³⁰. Pirmas, H. Esseris nesivaržo įvardyti tuos „galutinius“ naminės gamybos produktus Z_i , į kurių prigimtį nenori gilintis G. S. Beckeris. Pasiremdamas Adamo Smitho autoritetu, jis tokiomis gėrybėmis paskelbia „gerą fizinę savijautą“ (*physisches Wohlbefinden*) ir pozityvų socialinį veikėjo vertinimą (*soziale Wertschätzung*). S. Lindenbergas antrąją gėrybę kartais vadina „socialiniu pripažinimu“ (*soziale Anerkennung*); o rašydamas angliškai — „socialiniu pritarimu“ (*social approval*).

²⁸ Smulkiau apie ekonominės ir sociologinės RPT versijų skirtumus žr.: Hechter M., Kanazava S. Sociological Rational Choice Theory // *Annual Review of Sociology*, 1997, vol. 23, p. 191-195.

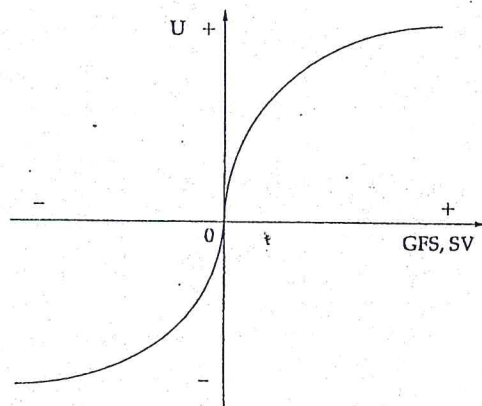
²⁹ Žr.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*. Fr. a. M.: Campus, 1999-2001, Bd. 1-6.

³⁰ Socialinės gamybos funkcijos sąvoką pirmasis pasiūlė S. Lindenbergas. Laikui bėgant jis ne kartą ją modifikavo. Be to, esama tam tikrų skirtumų tarp S. Lindenbergo siūlomos socialinės gamybos funkcijos sąvokos ir tos, kurią aptinkame H. Esserio darbuose. Kadangi į visus šiuos niuansus smulkiau pasigilinti galimybių nėra, toliau apsiribosime H. Esserio siūlomo socialinių gamybos funkcijų teorijos varianto išdėstymu. Socialinių gamybos funkcijų teorija dėstoma šiuose S. Lindenbergo tekstuose: „Social Production Functions, Deficits, and Social Revolutions. Prerevolutionary France and Russia“ // *Rationality and Society*, 1989, vol. 1, Nr. 1, p. 51-77; „Rationalität und Kultur. Die verhaltens-theoretische Basis des Einflusses von Kultur auf Transaktionen“ // Haferkamp H. (Hrsg.) *Sozialstruktur und Kultur*. Berlin: Suhrkamp, 1990, S. 249-287; „Homo Socio-oconomicus: The Emergence of a General Model of Man in the Social Sciences“ // *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 1990, vol. 146, Nr. 4, p. 727-748; „The Explanation of Preferences“ // Goor van H. (ed.) *Empirische sociologie als opdracht*. Groningen: MB-Boek, 1992, p. 49-66; „Die Relevanz theoriereicher Brückenannahmen“ // *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1996, Jg. 48, Hf. 1, S. 126-140; „Continuities in the Theory of Social Production Functions“ // Ganzeboom H., Lindenberg S. (ed.) *Verklarende Sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler*. Amsterdam: Thesis Publishers, 1996, p. 169-184. Žr. taip pat: Lindenberg S., Frey B. Alternatives, Frames, and Relative Prices: A Broader View of Rational Choice Theory // *Acta Sociologica*, 1993, vol. 36, p. 191-205.

Antra, H. Esseris taip pat ir G. S. Beckerio „galutinę“ naudos funkciją interpretuoja kaip gamybos funkciją. Tai reiškia, kad ir „gera fizinė savijauta“ (GFS), ir „socialinis vertinimas“ (SV) yra gamybos veiksniai „galutinėje“ gamybos funkcijoje, kurią jis vadina „pirmąja gamybos funkcija“ ir kuri atitinka G. S. Beckerio universaliąją naudos funkciją (6):

$$U = f(GFS, SV). \quad (9)$$

„Kaip ši funkcija tiksliai atrodo, nežino niekas. Tačiau tikėtina (*plausibel*) yra prielaida, kad visi žmogiškieji organizmai yra *vienodai* efektyvūs ir kad todėl jiems tinka viena vieninga gamybos funkcija. Galintys pasitaikyti individualūs nukrypimai būtų tik šios bendros kreivės atsitiktinės variacijos, kurios todėl būtų sociologiškai palyginti mažai reikšmingos.“³¹ Be to, vokiečių sociologas laiko tikėtinomis dar dvi prielaidas apie šią funkciją: a) jai galioja mažėjančio ribinio produkto dėsnis; b) ji turi ne tik pozityvią, bet ir negatyvią reikšmių sritį, kadangi jos argumentai gali turėti negatyvius įverčius. Veikėjas toli gražu ne visada yra „geros fizinės savijautos“, o kartais jaučia visai ne socialinį pripažinimą, bet panieką. Šių prielaidų pagrindu H. Esseris spėja, kad „pirmoji gamybos funkcija“ turi 5-ame paveiksle vaizduojamą pavidalą³²:

5 pav.

³¹ Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*. Fr. a. M.: Campus, 1999, Bd. 1, S. 96.

³² Žr.: Ibidem, p. 97. Tiesą sakant, H. Esserio siūlomas grafikas nėra visai adekvatus. Kadangi pirmoji gamybos funkcija turi du argumentus, tai ją geriau tiktų vaizduoti izokvantėmis (plg. 4 pav.). Griežtai kalbant, H. Esserio grafikas vaizduoja, kaip galutinio gamybos produkto (naudos) kiekis priklauso nuo vieno iš veiksnių (GFS arba SV) sąnaudų didėjimo, kai kito veiksnio sąnaudos yra fiksuotos.

Abu naudos gamybos veiksniai – GFS ir SV – patys turi būti pagaminti. Tam reikalingos gėrybės, kurios yra išorinės organizmo ir asmenybės atžvilgiu. Tai yra visiškai akivaizdu GFS atžvilgiu – GFS neįmanoma be maisto, drabužių ir kitokių gėrybių, be kurių fizinis diskomfortas yra neišvengiamas. Kad jaustumėsi socialiai įvertintas, turi iš aplinkinių sulaukti tokio įvertinimo ženklų, kurių toli gražu nelengva nusipelninti. Antrajai gamybos funkcijos grupei priklauso gamybos funkcijos, kurios vaizduoja GFS ir SV gamybą iš H. Esserio vadinamųjų „pirminių tarpinių gėrybių“ (PTG, *primäre Zwischengüter*):

$$GFS = g_1(Z_i), \quad (10)$$

$$SV = g_2(Z_i). \quad (11)$$

PTG sąvoką vokiečių sociologas smulkiau apibrėžia taip: tai „tie resursai, objektai, įvykiai ir paslaugos, kurios tiesiogiai ir be jokių tolimesnių aplinkinių kelių tinka socialinio vertinimo ir geros fizinės savijautos gamybai“³³. PTG irgi turi būti pagamintos. PTG gamybos procesus vaizduoja trečiosios grupės gamybos funkcijos, kurias vokiečių sociologas ir vadina „socialinėmis gamybos funkcijomis“ (SGF). Jos turi mums jau pažįstamą (bekeriskąjį) pavidalą³⁴:

$$Z_i = z_i(x_i, t_i, E). \quad (12)$$

Gamybos veiksniais x_i , naudojamais PTG gamybai, H. Esseris vadina „netiesioginėmis tarpinėmis gėrybėmis“ (NTG, *indirekte Zwischengüter*). Jeigu veikėjas jomis nedisponuoja, jam tenka jas pasigaminti arba įsigyti mainais iš kitų veikėjų. Taigi NTG irgi paprastai yra gamybos produktas, pagamintas iš kitų veikėjų. Taigi NTG irgi paprastai yra gamybos produktas, pagamintas iš kitų NTG (gamybos veiksnių), kurios irgi pirma turi būti pagamintos įsigijus reikalingus gamybos veiksniais mainais iš kitų veikėjų, ir t. t. Kuo visuomenė sudėtingesnė, kuo labiau joje išvystytas darbo pasidalijimas, tuo šios NTG gamybos grandinės yra ilgesnės. Norėdami preciziško tikslumo, turėtume skirti ketvirtos, penktos ir t. t. grupės gamybos funkcijas³⁵.

³³ Ibidem, p. 99.

³⁴ Pats H. Esseris, tiesą sakant, daugumoje tekstų, dėstančių socialinių gamybos funkcijų koncepciją, pateikia kiek paprastesnę, supaprastintą SGF formulę: $Z = h(x, t)$ (žr., pvz.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*. Bd. 1: *Situationslogik und Handeln*. Fr. a. M.: Campus, 1999, S. 108). Kaip matome, H. Esserio redakcijoje iš SGF formulės eliminuojamas kintamasis E, žymintis konteksto veiksnį, darančius įtaką gamybos efektyvumui. Tačiau kitur (žr., pvz.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*. Bd. 4: *Opportunitäten und Restriktionen*. Fr. a. M.: Campus, 1999, S. 60–61) jis ne tik sugrįžta prie bekeriškosios formulės, bet ir savaip ją detalizuoja (žr. 13 formulę). Todėl turime pagrindo manyti, kad ir kituose tekstuose E eliminavimą lemia ne principiniai, bet didaktiniai motyvai, ir vaizduoti Esserio SGF G. S. Beckerio formule.

³⁵ Taip ir siūlo daryti S. Lindenbergas. Žr.: Lindenberg S. *Continuities in the Theory of Social Production Functions*, p. 175.

Palyginti su G. S. Beckeriu (tai būtų trečiasis SUP skiriamasis bruožas), H. Esseris kur kas daugiau dėmesio skiria „natūrinei“ atskirų elgesio kaip gamybos proceso grandžių ir jose naudojamų gamybos veiksmų prigimčiai. Būdingas neoklasikinio ekonominio mąstymo bruožas yra abstrahavimas nuo konceptualinių perskyrų, kurios atrodo natūralios ir nepajudinamos kasdienio ar neekonominio mąstymo požiūriu. Taigi neoklasikinė ekonomika parodo, kad (atrodytų) visiškai skirtingos prigimties dalykai tam tikru požiūriu yra lygiaverčiai ar ekvivalentiški. Sociologui ekonomisto abstrakcijos paprastai atrodo pernelyg radikaliai ir todėl nerealistiškos; jis siekia būti arčiau kasdieniam mąstymui įprastų sąvokų.

Iš tikrųjų G. S. Beckeris neteikia principinės reikšmės „natūrinei“ naminės gamybos veiksmų prigimčiai. Kitaip yra H. Esserio atveju. Įvesdamas PTG sąvoką ir į atskirą grupę išskirdamas gamybos funkcijas, kuriose jos naudojamos kaip gamybos veiksniai, jis siekia nužymėti sociologui svarbią perskyrą tarp psichobiologinės ir socialinės žmogiškojo elgesio sferų. Pirmoji gamybos funkcija, būdama antropologine konstanta, priklauso psichobiologinei elgesio sferai. Tokios pat antropologinės konstantos yra ir GFS bei SV — tai du universalūs, istoriškai nekintantys žmogiškieji poreikiai³⁶. Jos ir psichobiologinė gamybos funkcija „aprašo vidines žmogiškojo organizmo funkcionavimo“ ir „pamatinės žmogiškojo organizmo reprodukcijos biologines bei psichologines sąlygas“³⁷.

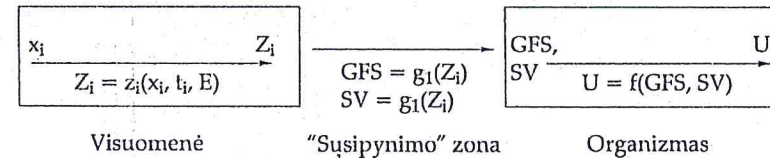
Trečiosios, ketvirtosios ir t. t. grupių gamybos funkcijos, jų argumentai (gamybos veiksniai) ir produktai priklauso socialinei sferai. Antrosios grupės gamybos funkcijų produkcija priklauso psichobiologinei elgesio sferai, o jų argumentai — socialinei. Taigi jos vaizduoja psichobiologinių ir socialinių elgesio aspektų susipynimo ar sąveikos zoną. Jos yra jungtys tarp to, kas žmogiška jame elgesyje yra neistoriška (poreikių), ir to, kas jame yra istoriškai ir kultūriškai specifiška, — tų porėikių patenkinimo priemonių ir socialinių jų gamybos būdų, taip pat istoriškai ir kultūriškai kintamų interesų, vertybių, nuostatų: to, ką ekonomistai savo kalba vadina pirmenybėmis³⁸. Tose funkcijose „nutiesiamas tiltas per „sieną“ tarp žmogiškojo organizmo kaip biologinės-psichinės sistemos ir atitinkamos socialinės aplinkos galimybių (*Opportunitäten*), institucinių taisyklių ir simbolių (...). Prie šios sienos

³⁶ Tai nereiškia, kad G. S. Beckeris ir H. Esseris mano, jog „pirmoji“ gamybos funkcija ir žmogiškieji poreikiai negali keistis. Ir viena, ir kita yra biologinio evoliucijos proceso produktai. Tačiau šio tipo pokyčiai yra tokie lėti (jeigu jie iš viso dar būdingi *homo sapiens*), kad socialiniai mokslai, nagrinėjantys kur kas trumpesnę ir greitesnę socialinės kaitos procesą, gali ir psichobiologinę gamybos funkciją, ir jos argumentus laikyti konstantomis.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Žr.: Esser H. Die Definition der Situation // *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1996, Jg. 48, Hf. 1, S. 9.

vyksta tiesioginiai žmogiškojo organizmo „mainai“ su gamta ir socialine aplinka, be kurių neįmanoma jo reprodukcija.“³⁹ Visuminį elgesio kaip naudos gamybos proceso vaizdą pateikia 6-as paveikslas:

6 pav.

Komentuodamas šią schemą H. Esseris pabrėžia, kad kintamieji kairėje schemos pusėje bei gamybos funkcija $Z_i = z_i(x_i, t_i, E)$ „nurodo materialines, technines, organizacines, institucines ir kultūrinės naudos gamybos per pirminių tarpinių gėrybių gamybą sąlygas. Šiai gamybai svarbūs gamybos veiksniai ir gamybos funkcijos yra iš esmės — istoriškai, socialiai, kultūriškai — specifinės. Jos yra materialiai, techniškai, instituciškai ir kultūriškai „apibrėžtos“ tiesiogine šio žodžio prasme, t. y. nustatytos.“⁴⁰ Tą pačią mintį H. Esseris išreiškia pasiūlydamas tokį kintamojo E trečiosios, ketvirtosios ir t. t. grupių gamybos funkcijose dekomponavimo būdą:

$$Z_i = z_i(x_i, t_i, E_m, E_s, E_c), \quad (13)$$

kur E_m žymi materialines, E_s — socialines, ir E_c — kultūrinės PTG gamybos sąlygas⁴¹.

Kitoje vietoje vokiečių sociologas patikslina, kad „netiesioginės tarpinės gėrybės yra susijusios su materialiniais ir techniniais naudos gamybos (veiksnių. — Z. N.) objektyvaus nepakankamumo (*objektive Knappheiten*) aspektais, o pirminės tarpinės gėrybės — su instituciniu ir kultūrinu naudos gamybos visuomeninių sąlygų apibrėžimu“⁴². Būtent čia H. Esseris ir pabando sutuokti *homo oeconomicus* su *homo sociologicus* (G. S. Beckerį su R. Mertonu). Tai jis padaro PTG sutapatindamas su R. Mertonu „kultūriniais tikslais“, kurie kiekvienos visuomenės yra specifiški, o ekonominę „gamybos funkcijos“ sąvoką apibendrinamas „socialinės gamybos funkcijos“ sąvoka. H. Esserio požiūriu, ekonominė gamybos funkcijos sąvoka yra pernelyg siaura, nes atsižvelgia tik į techninius gamybos aibės apribojimus.

³⁹ Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 1, S. 109.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Žr.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 4, S. 60–61.

⁴² Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 1, S. 109.

Ne viskas, kas yra techniškai efektyvu siekiant kultūrinių tikslų, yra taip pat ir instituciškai leidžiama ar teisėta. Būtent šią idėją ir išreiškia mertoniškoji normų-rėmų arba institucionalizuotų kultūrinių tikslų siekimo priemonių idėja. H. Esseris R. Mertono „institucionalizuotas priemonės“ tapatina su socialinėmis gamybos funkcijomis. Socialinės gamybos funkcijos – tai tam tikroje visuomenėje egzistuojančios PTG gamybos technologijos. Skirtingai nuo neoklasikinės ekonomikos gamybos funkcijų, kurios aprašo vien technologinius gamybos galimybių apribojimus, H. Esserio ir S. Lindenbergio SGF aprašo ir technologinius, ir institucinius gamintojo realios pasirinkimo alternatyvų aibės apribojimus.

Apibendrintą socialinės gamybos funkcijos sąvoką H. Esseris iliustruoja keletu pavyzdžių. Vienas jų ypač žaismingas: Vokietijos Demokratinėje Respublikoje pasižymėję *Stasi* (politinės saugumo policijos) bendradarbiai būdavo apdovanojami specialiu medaliu „Už nuopelnus“. Pasak H. Esserio, tai buvo PTG, kuri buvo puikus gamybos veiksnys SV gaminti. Institucinės taisyklės, nustačiusios reikalavimus, kuriuos turėjo atitikti kandidatas į medalininkus, apibrėžė tam tikrą konkrečioje visuomenėje egzistuojančią socialinę gamybos funkciją. Triūsdamas pagal šiuos reikalavimus ir tam naudodamas pačius įvairiausius išteklius, *Stasi* darbuotojas gaminosi sau medalį kaip PTG, kurią gavęs jis galėjo džiaugtis pozityviu socialiniu savo asmens įvertinimu. Kitas PTG pavyzdys, kurį pateikia H. Esseris, yra publikacijos prestižiniuose mokslo žurnaluose. Kuo daugiau jų mokslininkas paskelbia, tuo gausesnį jo gamybos veiksnio, tinkamo SV gaminti, išteklius. Tačiau šis veiksnys savo ruožtu turi būti pasigamintas atliekant tyrimus, būtinus publikacijai prestižiniame žurnale parengti, ir tam sunaudojant laiko bei kitus ribotus mokslininko išteklius, kurie apskritai galėtų būti sunaudoti ir kitaip. Nuostatai, kuriuos turi įvykdyti prestižinės publikacijos autorius, instituciškai apibrėžia jos kaip PTG socialinę gamybos funkciją.

Kaip apibendrinta gamybos funkcijos sąvoka sociologiniame universaliojo produkcionizmo variante padeda išspręsti veikėjų pirmenybių endogenizacijos, t. y. jų pirmenybių įvairovės ir kaitos aiškinimo problemą? Visų pirma reikia pabrėžti, kad H. Esserio teorijoje, kaip ir G. S. Beckerio universaliajame produkcionizme, tikrosios ar „galutinės“ pirmenybės yra laikomos nekintamomis. Tai yra GFS ir SV. Tuos elgesio skirtumus ir pakitimus, kuriuos ikibekerinė ekonominė teorija sieja su pirmenybių pokyčiais, H. Esseris apibūdina naujai ir aiškina kaip veikėjų SGF skirtumus ir pokyčius.

Tam tikroje visuomenėje egzistuojančių socialinių gamybos funkcijų visumą vokiečių sociologas vadina tos visuomenės „socialine konstitucija“ (*soziale Verfassung*). Ta konstitucija apibrėžia, kokie dalykai šioje visuomenėje turi PTG arba kultūrinių tikslų statusą ir kokie yra jų gamybos būdai. Pasikeitus šiai konstitucijai, gali atsitikti tai, ką ikibekerinė RPT tikriausiai

aprašytų kaip pirmenybių pasikeitimą. Žmonės gali šiandien staiga nustoti norėję to, ko aistringai troško vakar. Kaip rašo pats vokiečių sociologas, „pasikeitus visuomenės konstitucijai, t. y. pasikeitus pirminėms tarpinėms gėrybėms ar kultūriniais tikslams, keičiasi taip pat žmonių interesai ir pirmenybės tam tikrų išteklių atžvilgiu. Kaip ir anksčiau, mūsų puikiausias pavyzdys yra *Stasi* medalis: iki 1989 m. lapkričio 9 d. jis buvo VDR, bent jau tam tikruose sluoksniuose, trokštamas, o po to – kur kas mažiau.“⁴³ Ne mažiau radikalius mokslininkų troškimų pasikeitimus gali sukelti jų nuopelnų apskaitos sistemos pasikeitimas. Jeigu, pvz., publikacijų prestižiniuose mokslo žurnaluose skaičius nustotų būti būtina akademinės karjeros sąlyga, mokslininkų troškimas rašyti ir publikuoti labai smarkiai susilpnėtų. Visais šiais atvejais, H. Esserio požiūriu, pasikeičia ne žmonių galutinės pirmenybės – jos lieka tos pačios: visada ir visur žmonėms reikia to paties – geros fizinės savijautos ir socialinio pripažinimo; keičiasi tik toms pirmenybėms realizuoti tinkamos priemonės.

Galima H. Esserio mintį išsakyti ir kiek kitaip, panaudojant dar XVII amžiaus socialinėje filosofinėje literatūroje suformuluotą „aistrų“ ir „interesų“ antitezę, kurią neseniai į lietuvių kalbą išverstame esė analizuoja Albertas O. Hirschmanas: skiriasi ir keičiasi ne žmonių „aistros“, bet interesai⁴⁴. Žmonių interesų skirtumai ir konfliktai – tai, viena vertus, konfliktai dėl nepakankamų visiems išteklių toms pačioms aistroms patenkinti. Kita vertus, tie skirtumai ir konfliktai – tai konfliktai dėl to, kokios socialinės gamybos funkcijos turi egzistuoti tam tikroje visuomenėje, kas joje turi turėti PTG statusą ir kokie turi būti nustatyti teisėti jų įgijimo būdai. H. Esserio požiūriu, norint paaiškinti žmonių interesų skirtumus ir pokyčius visai nereikia gilintis į jų psichikos gelmes. Tam reikia analizuoti jų socialines gamybos funkcijas, jų žmogiškojo ir socialinio kapitalo struktūrą.

Vis dėlto H. Esseris nemano, kad tokiu būdu galima paaiškinti visus tuos elgesio skirtumus ir pokyčius, kuriuos ikibekerinė RPT aiškino pirmenybių skirtumais ir pokyčiais. Jis bando į savo SGF teoriją inkorporuoti ir tradicinę sociologinę pirmenybių darybos aiškinimą, pirmenybių formavimąsi traktuojantį kaip socialinių vaidmenų internalizaciją. Internalizaciją H. Esseris aprašo kaip „trumpą sujungimą“ naudos gamybos funkcijų grandinėje⁴⁵. Jis įvyksta tada, kai tam tikra tarpinė gėrybė susilieja su galutinės gamybos funkcijos $U = f(GFS, PSV)$ argumentais. Taip atsiranda individuali, daugiau ar mažiau idiosinkratiška naudos gamybos technologija, kur tam

⁴³ Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 4, S. 88–89.

⁴⁴ Žr.: Hirschman A. O. *Aistros ir interesai: politiniai argumentai kapitalizmo naudai dar prieš jo triumfą*. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2001.

⁴⁵ Žr.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 1, S. 133–134.

tikros netiesioginės gėrybės tampa tiesioginiais galutinės gamybos funkcijos argumentais: Kuo toliau „į kairę“ gamybos funkcijų grandinėje yra nutolusi netiesioginė gėrybė, „peršokusi“ į „galutinės“ gamybos funkcijos argumentus, tuo retesnė ir keistesnė atrodo tokio „naudos fabrikėlio“ individuali gyvenimo džiaugsmo gamybos technologija.

Tokiu atveju veikėjui tam tikros tarpinės gėrybės turėjimas ar pats jos gamybos pagal tam tikrą technologiją procesas, tam tikros institucinės normos paisymas nepriklausomai nuo rezultatų (tiesiogiai) gali kelti geros fizinės savijautos ir didelio vidinio pasididžiavimo savuoju „aš“ (koks aš doras, koks aš sąžiningas, koks aš geras!) jausmus. Kelias yra viskas, rezultatas yra niekas. Tai yra R. Mertonu aprašomas ritualistinio elgesio atvejis⁴⁶. Įprastinis tokio elgesio pavadinimas yra „moralus elgesys“. H. Esserio požiūriu, RPT perspektyvoje problemiškas ar įdomus yra ne pats „moralus“ elgesio egzistavimas (jį paaiškina „trumpi sujungimai“ naudos gamybos technologinėse grandinėse), bet visai kiti su šiuo fenomenu susiję klausimai. „Visada egzistuoja moralus elgesio riba. Jokia norma ir jokia vertybė negalioja besąlygiškai. Moralės ribas nubrėžia, viena vertus, veiksnių kaštai, o kita vertus – gundančių nemoralinių alternatyvų produktyvumas. Bent kiek tinkama veiklos teorija turi pajėgti nurodyti, kada šis slenkstis tarp moralus ir nemoralus elgesio yra peržengiamas ir kada – ne. Mes jau galime nutuokti, kas yra tas slenkstis: viskas yra tik kainos ir pagundos dydžio klausimas.“⁴⁷

Visuomenės raida skatina visuomeninio darbo pasidalijimo gilėjimą, funkcinę atskirų socialinio gyvenimo sferų specializaciją. Žvelgiant į šį procesą iš atskiro veikėjo perspektyvos, tai rodo SGF grandinių ilgėjimą. Vis ilgesnis nuotolis skiria veikėjo gaminamas netiesiogines tarpines gėrybes nuo jo „pirmosios“ gamybos funkcijos argumentų, nuo galutinės produkcijos, kuri viena jų galų gale ir tedomina, – GFŠ ir SV. H. Esserio požiūriu, šis socialinių gamybos funkcijų grandinių ilgėjimas, galutinių veiklos tikslų nutolimas nuo jos tiesioginių tikslų ir yra tas modernaus socialinio gyvenimo reiškinys, kurį dar XIX amžiaus socialiniai teoretikai aprašė „susvetimėjimo“ pavadinimu⁴⁸. „Trumpi sujungimai“ naudos gamyboje, dėl kurių pats tam tikrų netiesioginių tarpinių gėrybių gamybos procesas įgyja savaiminę vertę, gali būti interpretuojami ir kaip technologinė gudrybė, kurios dėka į geležinį modernybės narvą įspraustas individas su juo susitaiko.

⁴⁶ Maxas Weberis tokį elgesį vadino vertybiškai racionali (wertrational).

⁴⁷ Ibidem, p. 134.

⁴⁸ Smulčiau apie H. Esserio susvetimėjimo sampratą žr.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*. Bd. 2: *Die Konstruktion der Gesellschaft*. Frankfurt a. M.: Campus, 2000, S. 477–482.

VERTINIMAI IR PALYGINIMAI

Galime reziumuoti: pirmenybių endogenizacijos problemą G. S. Beckeris ir H. Esseris sprendžia skirdami pamatines – visų veikėjų vienodas ir nekin-tamas – pirmenybes, kurias išreiškia universalioji naudos funkcija, ir „išvestines“ arba „instrumentines“ pirmenybes. Tuos elgesio pakitimus, kuriuos tradicinė vartotojo pasirinkimo teorija atsisakytų aiškinti, nes tai esą pirmenybių pokyčių nulemti pakitimai, G. S. Beckeris endogenizuoja ir aiškina juos veikėjo asmeninio kapitalo ir naminės gamybos technologijų pakitimais. H. Esseris ir S. Lindenbergas „išvestines“ pirmenybes endogenizuoja parodydami, kad „pirmenybės žemiau aukščiausiojo hierarchijos lygio yra ne subjektyvus „skonio dalykas“, bet sociologinei analizei pasiekiami apribojimai“⁴⁹. Elgesio pokyčius, kurios kitos RPT versijos sietų su pirmenybių pokyčiais, jie aiškina SGF pokyčiais ir jų idiosinkratiškais modifikacijomis. SGF apibrėžia, kokiais būdais žmonės tam tikroje konkrečioje visuomenėje gali pasigaminti sau gerą fizinę savijautą ir socialinį įvertinimą.

Vertinant abiejų autorių siūlomus problemos sprendimus tikslinga skirti du klausimus: 1) ar šie sprendimai užtikrina konceptualinę pažangą tam tikros tyrimų programos raidoje, t. y. išsprendžia tam tikras konceptualines tos tyrimų tradicijos problemas? 2) Ar tie sprendimai yra empiriškai pažangūs?⁵⁰ Kadangi nesu empirinis tyrinėtojas, daugiausiai dėmesio skirsiu abiejų autorių indėlių konceptualinio pažangumo klausimui ir baigdamas tik labai trumpai paliesiu antrąjį.

Manau, kad į abu šiuos klausimus galima atsakyti teigiamai, tačiau su esminėmis išlygomis. Kai kurios jų taikytinos abiejų teoretikų indėliams, o kitos turi būti adresuojamos kiekvienam jų atskirai. Konceptualinė pažanga yra akivaizdžiausia G. S. Beckerio universaliojo produkcionizmo atveju. Bekeriškoji RPT versija leidžia supaprastinti neoklasikinės ekonomikos loginę struktūrą, unifikuoti jos sąvokinį aparatą. Tai yra pažanga neoklasikinės ekonomikos kaip tam tikros tyrimų programos rėmuose. Kebliau vertinti H. Esserio indėlio konceptualinį pažangumą, nes šiuo atveju susiduriame ne su tam tikros jau egzistuojančios tyrimų tradicijos tąsa, bet su bandymu padaryti pradžią naujai ar greičiau atkurti seną, bet šiuo metu nutrūkusią. H. Esseris savo tikslu laiko „vieningo socialinio mokslo“, koks jis egzistavo iki didžiosios XIX a. pabaigos – XX a. pradžios schizmos, lėmusios

⁴⁹ Lindenberg S. Theoriegesteuerte Konkretisierung der Nutzentheorie. Eine Replik auf Kelle/Lüdemann und Opp/Friedrichs // *Kölnner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1996, Jg. 48, Hf. 3, S. 562.

⁵⁰ Konceptualinę ir empirinę pažangą teorinių tradicijų raidoje siūlo skirti Larry Laudanas. Žr.: Laudan L. *Progress and Its Problems. Toward a Theory of Scientific Growth*. Berkeley: University of California Press, 1977, p. 11–69.

ekonomikos ir sociologijos antagonizmą, atkūrimą⁵¹. Tai, ką siūlo H. Esseris, yra žodyno, kuris padarytų galimą viena nuo kitos nutolusių disciplinų dialogą ar net sintezę, apmatai.

Pripažinus abiejų teoretikų pasiektą konceptualinę pažangą, reikia pažymėti, kad ta pažanga reikalauja tam tikros kainos, kuri toli gražu ne kiekvienam RPT šalininkui gali būti priimtina. Būtent pagrindinė jų siūlomo sprendimo idėja sukuria tam tikras naujas konceptualines problemas, kurių daugiau ar mažiau sėkmingai bandė išvengti ikibekerinė neoklasikinė ekonomika. Kaip nurodžiau pačioje straipsnio pradžioje, pati neoklasikinės ekonomikos terminija (naujadaro „pirmenybė“ vartojimas) išreiškia valią atsiriboti nuo klausimų apie tais terminais įvardijamų dalykų „natūrinę“ prigimtį, palikti atvirą klausimą, kas gi yra tie x , y , z , kuriems galioja RPT aksiomos, apibrėžiančios racionalaus pasirinkimo sąvoką. Tai gali būti pasirinkimo dispozicijos (tokiu atveju turime reikalą su RPT interpretacija vadinamosios „atskleistosios pirmenybės“ prasme), norai, verbaliniai vertinamieji sprendimai⁵². Tradicinis („ikibekerinis“) neoklasikinis ekonomistas norėtų likti neutralus visų šių alternatyvių „pirmenybės“ sąvokos turinio galimų konkretizacijų atžvilgiu ir visų šių dalykų skirtumus laiko neesminiais jo tikslų požiūriu.

Neoklasikinio ekonomisto, ypač dirbančio pozityviosios ekonomikos srityje, abejingumą šiems klausimams itin skatina jam įprasta idealizuojanti išsamios informacijos ar „tobulo racionalumo“ prielaida, kuria jis remiasi konstruodamas savo analitinius modelius. Taip, kasdienėje kalbos vartosenoje įprasta skirti norus ir interesus. Tai darome sakydami, kad mūsų norai ne visada atitinka mūsų interesus, kad mes kartais klaidingai suprantame savo interesus ir t. t. Tokia perskyra praranda prasmę „tobulai racionalaus“, išsamiai informuoto („visažinio“) veikėjo atveju. Tai veikėjas, kurio norai, vertinamieji sprendimai, elgesio dispozicijos visada atitinka jo interesus. Dėl tos pačios priežasties neoklasikinis ekonomistas nemato reikalo skirti poreikius ir norus. Tobulai racionalaus veikėjo norai išreiškia ar atspindi jo poreikius. Taigi visai „kritinės teorijos“ problematikai, susijusiai su perskyra tarp poreikių, kylančių iš žmogaus prigimties, ir norų, kurie dažnai būna iškreipti ar liguisti, neoklasikinėje gerovės ekonomikoje tiesiog nėra vietos.

Su kiek kitokia situacija susiduriame gerovės ekonomikoje. Jeigu ji pretenduoja į praktinį relevantiškumą, tai jos formuluojami individualios ir kolektyvinės gerovės kriterijai turi būti orientuoti ne į tobulai racionalių

⁵¹ Bene paskutinis (ir nesėkmingas) tų laikų bandymas išgelbėti vieningo socialinio mokslo idėją buvo Maxo Weberio „socialinės ekonomikos“ ir „suprantančiosios sociologijos“ metodologinės koncepcijos. Žr.: Norkus Z. *Max Weber und Rational Choice*, S. 35–131.

⁵² Žr., pvz.: Arneson R. J. *Liberalism, Distributive Subjectivism, and Equal Opportunity for Welfare // Philosophy and Public Affairs*, 1990, vol. 19, N 2, p. 162.

veikėjų, kurių poreikiai, norai ir interesai sutampa, pirmenybes, tačiau į realius veikėjus, kurių atveju žodžiai „poreikis“, „interesas“, „noras“ turi skirtingus referentus. Norai – tai subjektyvios veikėjo būsenos, o poreikiai ir interesai yra tam tikri objektyvūs faktai, susiję su jo prigimtimi (poreikiai) ir vieta socialiniame pasaulyje (interesai). Diabetu sergantis žmogus turi insulino poreikį, net jeigu nežino, kad toks hormonas egzistuoja; septynmetis vaikas yra suinteresuotas lankyti mokyklą, nors taip nenori į ją eiti, kad rugsėjo pirmosios išvakarėse visą dieną verkia⁵³. Neoklasikinė gerovės ekonomika pirmenybės sąvoką konkretizuoja, individualios ir kolektyvinės gerovės kriterijumi pasirinkdama pirmenybių, suprantamų kaip tam tikros subjektyvios būsenos, patenkinimą. Tai yra vadinamasis velfarizmo principas, kuris yra kertinis neoklasikinės gerovės ekonomikos akmuo (į konceptualines velfarizmo problemas čia neturime nei laiko, nei galimybės gilintis).

Postuluodami universalios ir nekintamos naudos funkcijos egzistavimą, G. S. Beckeris ir H. Esseris RPT pagrindu padaro ne pirmenybes šia įprastine subjektyvių būsenų prasme, bet objektyvius poreikius⁵⁴. Tai, ką jie vadina galutinėmis ir nekintamomis pirmenybėmis, griežtai kalbant, nėra pirmenybės įprastine RPT pirmenybių kaip subjektyvių būsenų prasme. Šią aplinkybę užmaskuoja G. S. Beckerio polinkis vadinti pirmenybes (ypač „galutines“) skoniais (*tastes*). H. Esseris ir S. Lindenbergas, atrodo, iš viso gerai neįsisąmonina problemos, nes jie pirmosios gamybos funkcijos argumentus GFS ir SV vadina ir „poreikiais“, ir „norais“, ir „tikslais“⁵⁵. Ir atvirkščiai, G. S. Beckerio nenorą bent kiek išsamiau aptarti jų pobūdį galima aiškinti geresniu konceptualinių problemų, su kuriomis susiduria RPT pirmenybes sutapatindama su poreikiais, suvokimu.

Pavyzdžiui, ką daryti tais atvejais, kai susiduriame su *homo sapiens* giminės alstovu, kuris negamina gėrybės „gera fizinė savijauta“, tačiau kankina save praktikuodamas asketizmą? Ką daryti su mazochistais, kurie siekia būti kankinami, žeminami ir niekinami? Tokiais atvejais turime rinktis iš dviejų vienodai nemalonių alternatyvų: arba 1) pripažinti duotąją konkrečią „galutinę“ gamybos funkcijos argumentų Z specifikaciją klaidinga,

⁵³ Apie norų, poreikių ir interesų skirtumus žr., pvz.: Plant R. *Modern Political Thought*. Oxford: Blackwell, 1991, p. 184–220; Barry B. *Political Argument*. A reissue with a new introduction. Berkeley: University of California Press, 1990, p. 173–186.

⁵⁴ Taip G. S. Beckerio poziciją interpretuoja Alexandras Rosenbergas. Žr.: Rosenberg A. *Economics – Mathematical Politics or Science of Diminishing Returns?* Chicago: The University of Chicago Press, 1992, p. 166–170.

⁵⁵ Plg., pvz.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 1, S. 92–95 (čia GFS ir SV vadinami poreikiais) ir Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 2 (čia GFS ir SV vadinami norais); Lindenberg S. *Die Relevanz theoretischer Brückenannahmen*, S. 135 (čia GFS ir SV vadinami „aukščiausiais tikslais“).

arba 2) laikyti tokius žmonių giminės atstovus iracionaliomis ar psichiškai nesveikomis būtybėmis.

Jeigu pasirenkame (1) alternatyvą, turime atsakyti į klausimą, kaip galime nustatyti, kas turi patekti į galutinių „gamybos veiksnių“ sąrašą. Kaip galime išvengti arbitralumo sprendami apie konkretų kandidatą į tą sąrašą, ar tai yra universalus žmogiškasis poreikis, ar ne? Psichologinių teorijų, kurios bandė spręsti šį uždavinį, patirtis nelabai optimistiškai nuteikia šiuo klausimu. Pavyzdys gali būti jau minėto Abraomo Maslow „bazinių“ žmogiškųjų poreikių teorija. Savo vėlesniuose darbuose jis papildo ir taip netrumpą „bazinių“ žmogiškųjų poreikių sąrašą daugeliu naujų, kuriuos vadina „augimo poreikiais“⁵⁶. Lieka neaišku, kodėl šis sąrašas negalėtų būti dar labiau sutrumpintas ar pailgintas⁵⁷.

Universalųjų žmogiškųjų poreikių ieškotojas susiduria su tokia dilema: jo pateikiamam poreikių sąrašui tuo lengviau rasti kontrpavyzdžių, kuo konkrečiau ir turiningiau jie aprašyti. Dėl šios priežasties niekam neateitų į galvą universalium žmogiškuoju poreikiu laikyti, pvz., televizoriaus žiūrėjimą ar kavos gėrimą. Jeigu norime tą sąrašą apdrausti nuo kontrpavyzdžių tokių epochų, kultūrų ar gyvenimo būdų, kuriems tam tikras į sąrašą įtrauktas poreikis nėra būdingas, tai turime arba aprašyti universaliuosius poreikius maksimaliai abstrakčiai (pvz.: „visi žmonės turi poreikį būti laimingi“), arba specifikuoti juos fiziologijos ar biochemijos kalba (pvz.: „visiems žmonėms reikia deguonies ir vandens“). Pirmuoju atveju poreikių sąrašas bus mažai informatyvus ar net tautologiškas. Antruoju atveju į tą sąrašą turi mažai šansų patekti poreikiai, kurie yra specifiškai žmogiški.

Kaip jau nurodžiau anksčiau, hipotetinio universalųjų žmogiškųjų poreikių sąrašo revizija yra viena iš alternatyvų, kurią galime pasirinkti susidūrę su žmogiškojo pavidalo būtybėmis, kurios į tą sąrašą įtrauktų poreikių neturi. Kita alternatyva yra tokia: galime tokias būtybes diskvalifikuoti kaip iracionalias, psichiškai nesveikas, psichiškai nepakankamai išsivysčiusias ar išsigimėliškas, t. y. nepilnavertes. Būtent tokia strategija vadovaujasi minėtasis A. Maslow ir kiti žmogiškųjų poreikių analitikai „humanistai“. Visus tuos poreikius, kurie nurodomi jų sąrašuose, turi tik „visiškai išsivystę“, taigi geriausi žmonių giminės atstovai. Tie poreikiai yra universalūs tik ta prasme, kad juos galėtų įgyti visi žmonių giminės atstovai, jeigu atsidurtų

⁵⁶ Žr.: Maslow A. H. *Toward a Psychology of Being*. 2nd ed. N.Y.: Van Nostrand Reinhold Company, 1968.

⁵⁷ Verta pažymėti, kad kitas socialinių gamybos funkcijų teoretikas – S. Lindenbergas – kadaise siūlė kiek ilgesnį galutinių gamybos veiksnių sąrašą, į kurį, be H. Esserio nurodytų poreikių, įeina dar ir „praradimų išvengimas“ (*avoidance of loss*). Žr.: Lindenberg S. *Rationalität und Kultur. Die verhaltenstheoretische Basis des Einflusses von Kultur auf Transaktionen*, S. 271–272, 275–278.

palankiose sąlygose ir negailėtų pastangų, skaitytų psichologų humanistų knygas ir mokėtų jiems honorarus už konsultacijas. Taigi psichologijos knygos su tokiais sąrašais yra kartu ir filosofinės antropologijos bei praktinės etikos traktatai, o jų sudarytojai – gyvenimiškos išminties mokytojai. Tokie universalųjų žmogiškųjų poreikių sampratos tyko keblumai, kurie yra pernelyg gerai žinomi, kad apie juos vertėtų smulkiau kalbėti. Priminsiu tik vieną: kaip galime būti tikri, kad „universalųjų“ žmogiškųjų poreikių pavidalu psichologas humanistas nekartoja tos kultūros ar subkultūros, kuriai priklauso jis pats ir potencialūs jo knygų pirkėjai, populiarių kolektyvinių „psichinio normalumo“ bei „gėro gyvenimo“ vaizdinių?

Toks pat likimas grėstų ir tokie pat klausimai galėtų būti adresuoti ir RPT teoretikui, kuris nueitų šiuo keliu. Klasifikuodamas geros fizinės savijautos bei socialinio pripažinimo nesiekiančius veikėjus kaip iracionalias būtybes ar psichinius ligonius, jis tam tikrų poreikių turėjimą ar tikslų siekimą padarytų racionalaus elgesio sąvokos apibrėžimo dalimi. Kartu (kaip ir psichologas humanistas) jis pažeistų mokslo vertybinio neutralumo principą ir peržengtų demarkacinę liniją, kuri skiria pozityvų (aprašanti, aiškinanti, numatanti) mokslą nuo vertinamųjų ir normatyvinių diskursų. Ši problema RPT atveju ypač aktuali, nes RPT gali būti interpretuojama ir panaudojama dvejopai – ir kaip normatyvinė, ir kaip pozityvi teorija. Pirmuoju pavidalu ji funkcionuoja neoklasikinėje gerovės ekonomikoje. Tačiau gerovės ekonomikos normatyvinės pretenzijos yra minimalistinės, kadangi ji atsiriboja nuo pirmenybių turinio ir apsiriboja efektyvaus priemonių (išteklių) panaudojimo tam tikroms pirmenybėms patenkinti klausimais. Elgesio racionalumo kriterijumi padarę geros fizinės savijautos ir socialinio pripažinimo siekimą, atsidurtume normatyvinės etikos teritorijoje, toli už įprastos RPT „plonojo“ instrumentinio racionalumo sferos ribų.

Kodėl H. Esseris ir S. Lindenbergas ignoruoja visas šias konceptualines problemas, išskylančias bandant pateikti universalųjų žmogiškųjų poreikių „natūrinę“ specifikaciją? Bandydamas atsakyti į šį klausimą, pasiremsiu taip pat ir asmeninio bendravimo su skirtingų disciplinų atstovais (tarp jų ir su vienu iš kūrėjų tik paminėtų teoretikų) patirtimi: filosofija, sociologija ir ekonomika yra skirtingos intelektualinės-subkultūros, kurių kognityvinės vertybės pastebimai skiriasi. Skirtingai nuo filosofų, o iš dalies ir ekonomistų, sociologams gana menką įspūdį daro standartinis analitinio filosofavimo metodas: kontrpavyzdžių (kartais vien tik įsivaizduojamų) paieškos, paradoksalių implikacijų atskleidimas. Sociologai labiau įpratę mąstyti statistinių dažnių kalba ir abejingai žiūri į atskirus paradoksalius atvejus, kad ir kokie įdomūs jie būtų žvelgiant filosofo akimis. Būtent taip sociologas reaguoja ir į „nestandartinių“ naudos gamybos technologijų (pvz., mazochizmo) faktus. Jis lengva širdimi papildo savo teiginius išlygomis, kad jie galioja

„daugumai“ arba „absoliučiai daugumai“ atvejų, kurie vieninteliai nusipelnė „sociologiškai įdomių“ atvejų vardo. Visa kita jis gana lengvai nurašo kaip empiriniam tyrinėtojiui neįdomias filosofų ir kitokių „kabinetinių teoretikų“ dirbtines konstrukcijas (*philosophische Spitzfindigkeiten*), bandymą iš adatos priskaldyti vežimą ar tiesiog „šūdo malimą“. Šiuo atveju veikiausiai tektų išklausti tokį atsakymą ir pateiktus argumentus: nejaugi jūs rimtai manote, kad absoliuti dauguma žmonių galų gale siekia štai ko — geros fizinės savijautos ir socialinio pripažinimo?

Su šio sociologijai kaip mokslinei subkultūrai būdingo tiesmuko empirizmo įtaką galima sieti ir daugelį kitų conceptualinių defektų H. Esserio siūlomos teorinės sintezės apmatuose. Visų pirma ne visai įtikina R. Mertonas „kultūrinių tikslų“ sutapatinimas su PTG. Šios H. Esserio sąvokos apibrėžimą jau pateikėme: tai „tie ištekliai, objektai, įvykiai ir paslaugos, kurios tiesiogiai ir be jokių tolimesnių aplinkinių kelių tinka socialinio vertinimo ir geros fizinės savijautos gamybai“⁵⁸. Pakankamai akivaizdu, kad tas apibrėžimas nelabai tinka „piniginei sėkmei“, kurią R. Mertonas pateikia kaip „kultūrinio tikslo“ pavyzdį. Nors pinigine sėkme gali būti (o Amerikos kultūroje — yra) išteklis, kuris „tiesiogiai ir be jokių tolimesnių aplinkinių kelių tinka socialinio vertinimo“ gamybai, jis toks nėra geros fizinės savijautos gamyboje. Čia eseriškąjį PTG apibrėžimą geriau atitinka tokie dalykai kaip bifšteksas, stiklas alaus ar patogūs batai. Tačiau, kita vertus, R. Mertonas tikrai nesutiktų ką tik paminėtoms gėrybėms suteikti kokios nors visuomenės „kultūrinių tikslų“ statusą.

Antra, rūpindamasis susociologinti G. S. Beckerio universalųjį produkcionizmą, H. Esseris nepakankamai dėmesio skiria pagrindinei G. S. Beckerio analizės kategorijai — asmeninio kapitalo sąvokai. Būtent ji atlieka pagrindinį darbą, kai amerikiečių ekonomistas aiškina tuos elgesio pokyčius, kuriuos tradicinė vartotojo pasirinkimo teorija siejo su pirmenybių pokyčiais. H. Esserio veikale aptinkame skyrių, kuriame apžvelgiamos šiuolaikinės sociologijos kapitalo teorijos⁵⁹. Be G. S. Beckerio žmogiškojo kapitalo teorijos, joje apžvelgiamos šiuolaikinėje sociologijoje populiarios socialinio kapitalo ir simbolinio kapitalo teorijos. Tačiau jis šių teorijų nebando conceptualiai integruoti į savo SGF koncepciją.

Trečia, pati socialinės gamybos funkcijos sąvoka lieka nepakankamai analitiškai artikuliuota ir labiau primena metaforą, siūlančią tam tikrą naują požiūrį į kitomis sąvokomis conceptualizuotus dalykus, nei analitinę kategoriją, atitinkančią neoklasikinei ekonomikai būdingus kokybės kriterijus. Neoklasikinę ekonomiką ypač domina matematinė gamybos funkcijų

⁵⁸ Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 1, S. 99.

⁵⁹ Žr.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 4, S. 269–264.

forma ir „geras“ ar „blogas“ jas išreiškiančių lygčių „elgesys“. Nuo to elgesio priklauso, ar tų lygčių sprendimas gali suteikti netrivialių įžvalgų apie racionalaus gamintojo elgesį, kai jis ieško atsakymo į klausimą, kaip reaguodamas į paklausos ar gamybos veiksnių lyginamųjų kainų pokyčius jis turi pakeisti gaminamos produkcijos kiekį, asortimentą, pardavimo kainą, kad maksimizuotų pelną. Gamybos funkcijos apibrėžia gamybos veiksnių pakeitimo vienu kitais galimybes ir leidžia numatyti, kaip būtent racionalus gamintojas reaguos į rinkos konjunktūros pokyčius. H. Esseris, mano žiniomis, taip niekur ir nepabando matematinę formulę aprašyti bent vieną SGF arba (kalbant R. Mertoną terminais) institucionalizuotą kultūrinių tikslų siekimą priemone.

Vertinant amerikiečių ekonomisto ir vokiečių sociologų siūlomo pirmenybių endogenizacijos problemos sprendimo empirinį pažangumą, tiksliną skirti tris dalykus. Pirmia, teorijos empirinė pažanga gali būti susijusi su jos pritaikomumo sferos išplėtimu. Tai reiškia, kad teorija paaiškina jau žinomus, galbūt kitų teorijų paaiškintus reiškinius, kurių ji anksčiau negalėjo paaiškinti. Antra, ta pažanga gali būti susijusi su naujų reiškinių numatymu. Šiuo atveju teorija formuluoja prognozes, kurios skiriasi nuo jau egzistuojančių teorijų prognozių. Be to, tos prognozės pasitvirtina. Trečia, empirinė pažanga gali būti susijusi su didesniu jos pateikiamų prognozių tikslumu. Taikydami pirmąjį empirinės pažangos kriterijų, G. S. Beckerio ir H. Esserio universalųjį produkcionizmą turime lyginti su ankstesnėmis RPT versijomis. Operuodami antruoju ir trečiuoju, turime ją lyginti ir su alternatyviomis teorijomis, priklausančiomis kitoms tyrimo tradicijoms.

Vertinant pagal pirmąjį kriterijų, teigiamas atsakymas yra akivaizdus. Čia galima tik pakartoti tuos dalykus, kuriuos jau nurodžiau pirmojoje dalyje, nušviesdamas universaliojo produkcionizmo santykį su RPT tradicija. Iki G. S. Beckerio RPT galėjo būti taikoma aiškinti tik tiems elgesio pokyčiams ir jų kolektyvinėms pasekmėms, kurių atžvilgiu pirmenybių nekinamumo prielaida buvo pakankamai realistiška. G. S. Beckerio ir H. Esserio siūlomos naujovės leidžia atsisakyti šio RPT taikymo sąlygų apribojimo ir suteikti jai universalios žmogiškojo elgesio teorijos statusą.

Taikydami antrąjį ir trečiąjį kriterijus, turime atskirai vertinti ekonomisto ir sociologų indėlius. Mat jie skirtingai apibrėžia tas lyginimo instancijas, į kurias orientuojasi. G. S. Beckeriui rūpi remiantis savo teorija pateikti naujas ir tikslesnes prognozes, susijusias su tais individualaus elgesio epizodais, kuriuos tradicinė vartotojo racionalaus pasirinkimo teorija siejo su pirmenybių pokyčiais ir delegavo kitiems mokslams (visų pirma psichologijai). Tai, pvz., reklamos įtaka vartotojų elgesiui⁶⁰. Tačiau ypač daug dėmesio

⁶⁰ Žr.: Becker G. S. *Accounting for Tastes*, p. 203–228.

jis skiria priklausomybės nuo narkotinių medžiagų (*addiction*) išsivystymo aiškinimui⁶¹. Abiem atvejais savo aiškinimus jis supranta kaip alternatyvas psichologinių teorijų, kurios pačios konkuruoja tarpusavyje, pateikiamiems aiškinimams ir prognozėms. Ar jie tikrai pranašesni už alternatyvius psichologinius aiškinimus, neįmanoma pasakyti be specialios, išgilinusios į šiuo metu intensyviai tebevykstančių diskusijų detales analizės, kuri tiesiog netilptų į šio straipsnio rėmus⁶². Apsiribosiu teiginiu, jog pats G. S. Beckeris mano, kad jo teorija, aiškindama nurodytus reiškinius, pretenduoja į pateikiamų išvadų naujumą bei didesnę tikslumą ir kad tos pretenzijos kol kas nėra paneigtos.

Bandydami įvertinti pagal antrąją ir trečiąją empirinio pažangumo kriterijus H. Esserio ir S. Lindenbergo universalųjį produkcionizmą, susiduriame su keblumu, kad RPT jie nelaiko alternatyva psichologinėms individualaus elgesio teorijoms⁶³. Jie neginčija, kad psichologinės teorijos individualaus elgesio pokyčius gali geriau paaiškinti ir tiksliau numatyti, negu tai daro RPT. Tačiau RPT pranoksta psichologines elgesio teorijas kaip kolektyvinių individualaus elgesio pasekmių numatymo ir aiškinimo priemonė. Individualaus elgesio mikropasekmėms transformuojantis į kolektyvines makropasekmes, individualaus elgesio niuansai, į kuriuos neatsižvelgia RPT, paprastai statistiškai vieni kitus anuliuoja (kaip atsitiktiniai nukrypimai nuo pagrindinės tendencijos). Svarbiausia tai, kad RPT, o ypač ta jos šaka, kuri yra žinoma lošimų teorijos pavadinimu, pateikia analitines sąvokas, leidžiančias paaiškinti tos transformacijos mechanizmą. Visų pirma paaiškinti, kaip individualiai racionalus elgesys gali turėti veikėjų tikslams priešingų (kolektyviai iracionalių) pasekmių. Psichologinės elgesio teorijos tokio tipo problemoms nagrinėti tiesiog neturi tinkamų analitinių sąvokų. Taigi, norėdami įvertinti RPT privalumus, turime ją lyginti ne su psichologinėmis, bet su sociologinėmis teorijomis. Tokio palyginimo pagrindu turėtume vertinti ir jų siūlomos universaliojo produkcionizmo versijos empirinį pažangumą. Kita lyginimo instancija galėtų būti kitos RPT versijos, kuriose nevertinama socialinių gamybos funkcijų sąvoka.

⁶¹ Žr.: Ibidem, p. 50–135.

⁶² Skaitytojui, kuriam tai įdomu, rekomenduoju: Skog O.-J. Rationality, Irrationality, and Addiction – Notes on Becker and Murphy's Theory of Addiction // Elster J., Skog O.-J. (eds.) *Getting Hooked. Rationality and Addiction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 173–207.

⁶³ Žr.: Esser H. *Soziologie. Spezielle Grundlagen*, Bd. 4, S. 337–352; Lindenberg S. Rational Choice and Sociological Theory: New Pressures on Economics as a Social Science // *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 1985, vol. 141, p. 244–245; Lindenberg S. Die Methode der abnehmenden Abstraktion: Theoriegesteuerte Analyse und empirischer Gehalt // Esser H., Troitzsch K. G. (Hrsg.) *Modellierung sozialer Prozesse*. Bonn: Informationszentrum Sozialwissenschaften, 1991, S. 29–78.

Deja, nei H. Esseris, nei S. Lindenbergas niekur nenagrinėja klausimo, kokias naujas ir tikslesnes prognozes apie kolektyvines individualaus elgesio pasekmes leidžia suformuluoti universalusis produkcionizmas, palyginti su tradicinėmis RPT versijomis ir su sociologinėmis teorijomis. Pastarųjų atžvilgiu tai iš dalies galima paaiškinti tuo, kad daugelis sociologinių teorijų ir nekelia sau prognostinių tikslų, traktuodamos save kaip sensibilizuojančių sąvokų „tankiems aprašymams“ sistemas (tai visų pirma taikytina vadinamosios „suprantančiosios sociologijos“ koncepcijoms). Taigi sociologinės universaliojo produkcionizmo versijos empirinio pažangumo klausimą reikia palikti atvirą. Bekeriškoji versija šiuo atžvilgiu yra bent šiek tiek pranašesnė.

Kartu verta atkreipti dėmesį ir į kai kuriuos H. Esserio ir S. Lindenbergo teorijos privalumus. G. S. Beckeriui pirmenybių endogenizacija yra būdas užtikrinti neoklasikinės ekonomikos metodologinę ir loginę autarkiją kitų socialinių mokslų ir psichologijos atžvilgiu. Tai yra būtent „ekonominio imperializmo“, o ne tarpdisciplininio dialogo strategija. Sociologinės RPT atstovai, sprenddami pirmenybių endogenizacijos problemą, siekia parodyti RPT suderinamumą su sociologine tradicija, jos pajėgumą inkorporuoti atskirus tos tradicijos rezultatus ir būti teorinės sintezės, įveikiančios ekonominės ir sociologinės socialinės teorijos tradicijų abipusį priešišumą, pagrindu. Straipsnio autorius norėtų tikėti, kad ilgalaikės perspektyvos pozicijū pranašesnė yra būtent ši racionalaus pasirinkimo prieigos plėtros strategija, nors jos dabartinius pasiekimus sudaro ne tiek nauji empiriniai atradimai, kiek ekonomikos, psichologijos ir sociologijos tarpdisciplininio dialogo problemų išryškėjimas bei dar vienas žodynas, kuriuo galime pasinaudoti ieškodami atsakymo į klausimą, kas esame. O ji siūlo mums save laikyti (ir būti) gamintojais.

Verta pažymėti, kad toli gražu ne visi RPT šalininkai sociologijoje pritaria ką tik aptartai RPT taikymo socialiniuose moksluose strategijai. Antai kitas žymus RPT atstovas Vokietijos sociologijoje Karlas Dieteris Oppas universalios žmogiškosios prigimties poreikių paieškas laiko nevaisingu ir socialinių mokslų tikslams nereikalingu užsiėmimu. Panorėjus visada galima rasti pakankamai įtikinamų atvejų su „nestandartinėmis“ naudos gamybos grandinėmis, kuriose H. Esserio nurodomi „galutinės funkcijos“ argumentai nėra šio konkretaus veikėjo galutiniai tikslai. Pavyzdžiui, S. Lindenbergo ir H. Esserio pateikiamoje mokslininko socialinės gamybos funkcijų analizėje gamybos funkcijų grandinė užsibaigia „socialiniu įvertinimu“. Tačiau kas, jeigu tas mokslininkas yra tikintis predestinacija kalvinistas, kuriam labiausiai rūpi sužinoti, ar jis priklauso prie išrinktųjų? Tokiu atveju jam socialinis pripažinimas yra vertingas tik kaip gamybos veiksnys, tinkantis gaminant gėrybę, kurią galima pavadinti „Dievui patinkantis gyvenimas“. Jo naudos

gamybos „fabrikėlyje“ socialinis pripažinimas yra ne „galutinės“, bet priešpaskutinės ar priešpriešpaskutinės gamybos funkcijos argumentas⁶⁴.

Kiti autoriai abejoja, ar universalūs žmogiškųjų poreikių identifikacija yra būtina empiriškai vaisingo RPT taikymo socialiniuose moksluose sąlyga. Jie sutinka, kad RPT įgyja empirinį turinį tik tuo atveju, jeigu specifikuojamas veikėjų pirmenybių turinys, t. y. formuluojamos tam tikros hipotezės apie jų motyvaciją. Tačiau tam visai nebūtina eiti iki pat socialinės gamybos grandinių galo. Galima apsiriboti tuo, ką R. Mertonas vadino „kultūriniais tikslais“, o H. Esseris perkrikštijo į PTG. Žymūs šiuolaikiniai JAV sociologai Michaelis Hechteris ir Edgaras Kiseris, kurie orientuojasi į RPT perspektyvą, pataria taikant RPT sociologijoje vadovautis hipoteze, kad racionalūs veikėjai siekia turto, galios ir prestižo. Šie tikslai ypatingi tuo, kad jie yra konvertuojami (*fungible*) ar funkcionaliai universalūs — „jie gali būti priemonės patiems įvairiausiems individualiems tikslams pasiekti. Skirtingai nuo nekonvertuojamų tikslų, kurie kiekvienoje visuomenėje tikriausiai yra idiosinkratiškai pasiskirstę, apie kiekvieną veikėją galime patikimai teigti, kad jis teikia pirmenybę tiems savo pasirinkimų rezultatams, kurie jam žada daugiau turto, galios ir prestižo, o ne tiems, kurie jį žada jam mažiau.“⁶⁵ M. Hechteris ir E. Kiseris tikina, kad daugiausia veikėjų pirmenybių panašumų galime rasti ne galutinių jų elgesio paskatų, motyvų ar tikslų (jie būna idiosinkratiški), bet tarpinių tikslų lygmenyje. Pasak H. Esserio, ne galutinės produkcijos, bet pusfabrikačių lygmenyje. Tai gėrybės, kurios yra tinkamos priemonės siekti bet kokių kitų tikslų ir todėl yra visų vienodai trokštamos. Netgi altruistas, norintis daryti gera kitiems, būdamas racionalus, turi siekti turto, galios ir prestižo, nes tas, kas yra neturtingas, neįtakingas ir niekam nežinomas, nedaug kuo tegali padėti kenčiantiems vargšams.

Kitaip sakant, empiriškai taikydami RPT galime vadovautis prielaida, kad racionalūs veikėjai siekia maksimizuoti galimybes ar išteklius savo poreikiams ar norams patenkinti, nesusisaistydami jokiais „natūrinėmis“ hipotezėmis apie tų poreikių ar norų turinį. Pakanka žinoti, kokie dalykai tam tikroje visuomenėje yra universalios priemonės bet kokiems poreikiams ar norams patenkinti. Moderniose kapitalistinėse visuomenėse tokia universali priemonė yra pinigai. Be pinigų patys aukščiausi tikslai lieka nepasiekiami, patys tauriausi ir individualiausi norai — nepatenkinti. Tai yra ne psichologinis, bet sociologinis faktas apie tam tikro tipo visuomenes. Žinodami šį ir panašius faktus apie tam tikros visuomenės socialinės gamybos funkcijas,

⁶⁴ Žr.: Opp K.-D., Friedrichs J. Brückenannahmen, Produktionsfunktionen und die Messung von Präferenzen // *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1996, Jg. 48, Hf. 3, S. 550.

⁶⁵ Kiser E., Hechter M. The Debate on Historical Sociology: Rational Choice Theory and Its Critics // *American Journal of Sociology*, 1998, vol. 104, Nr. 3, p. 802.

galime daryti pakankamai realistiškas prielaidas apie masinio elgesio, turinio socialiai reikšmingų pasekmių, motyvus ir nesukti galvos, ar egzistuoja ir kokie yra universalūs žmogiškieji poreikiai ar norai.

M. Hechterio ir E. Kiserio siūloma strategija įdomi dar ir tuo, kad ji taip pat leidžia užmegzti RPT dialogą su sociologinės teorijos tradicija. Priėmę jų pasiūlymą, R. Merton „kultūrinius tikslus“ galėtume sutapatinti būtent su jų nurodomomis universaliomis priemonėmis — turtu, prestižu, politine galia. Tokį sutapatinimą vertėtų papildyti patikslinimu, kad atskiros visuomenės ar epochos skiriasi šių priemonių lyginamąja reikšme. Turtas yra dominuojantis kultūrinis tikslas ir labiausiai trokštama universali priemonė kapitalistinėse visuomenėse, prestižas — feodalinėse, na, o toje totalitarinėje visuomenėje, kurioje mums prieš kurį laiką teko gyventi, socialinio visrakčio vaidmenį atliko politinė galia.